

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Bakalářská práce

2017

Veronika Šulcová

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Veronika Šulcová

**„Jsem Žid věřící v Krista.“: ambivalence
postojů Franze Werfela k židovství
a křesťanství na příkladu jeho dramatu
*Pavel mezi Židy***

Bakalářská práce

Praha 2017

Autor práce: **Veronika Šulcová**

Vedoucí práce: **PhDr. Mgr. Alena Zelená, Ph.D.**

Rok obhajoby: 2017

Bibliografický záznam

ŠULCOVÁ, Veronika. „Jsem Žid věřící v Krista.“: ambivalence postojů Franze Werfela k židovství a křesťanství na příkladu jeho dramatu *Pavel mezi Židy*. Praha, 2017. 54 s. Bakalářská práce (Bc.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra německých a rakouských studií. Vedoucí bakalářské práce PhDr. Mgr. Alena Zelená, Ph.D.

Abstrakt

V životě významného představitele pražské německé literatury Franze Werfela hrálo podstatnou roli židovské a křesťanské náboženství, což se notně odrazilo i v jeho celoživotním díle. Tento typický rys Franze Werfela úzce souvisí s jeho rodným městem, totiž Prahou na konci 19. a na začátku 20. století, kde žili zároveň Češi, Němci a Židé. Jejich kultury se navzájem mísily a ovlivňovaly, přičemž židovské a křesťanské náboženství se zde střetávalo jak s německou, tak s českou kulturou.

Tato bakalářská práce se věnuje protichůdným postojům, které Franz Werfel zaujímal k židovskému náboženství, ke kterému se cítil být vázán svým původem a identitou, a k náboženství křesťanskému, jež pro něj na emocionální rovině již od dětství hrálo významnou úlohu. Problematika Werfelova přístupu k oběma náboženstvím je v práci zkoumána na jednom z jeho dramát *Pavel mezi Židy* z roku 1926, sledující dle slov svého autora tragickou hodinu odloučení křesťanství od židovství, tedy vznik rané křesťanské církve v prvním století n. l. Cílem práce je náčrt Werfelova vlastního teologického konceptu prostřednictvím rozboru jeho dramatu *Pavel mezi Židy* na dílčí části za účelem potvrzení či vyvrácení názoru o údajné konverzi Franze Werfela ke křesťanství, jenž se po uvedení dramatu roku 1926 rozšířil.

Abstract

In the life of significant representative of the Prague German Literature Franz Werfel, Judaism and Christianity played an important role, which was noticeably reflected in his work. This typical Werfel's feature is closely connected with his hometown Prague where Czechs, Germans and Jews coexisted together at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. Their cultures were mutually mixed and influenced by

each other, Judaism and Christianity was confronted both with the Czech and the German culture.

This bachelor thesis follows the antagonistic attitudes that Franz Werfel maintained towards Judaism, to which he felt bonded thanks to his origin and identity, and to Christianity, which was from his childhood of big importance for him on the emotional level. The paper examines the issue of Werfel's approach to the both religions on one of his plays *Paul among the Jews* from 1926, describing, according to its author, the tragic moment when Christianity detached from Judaism which resulted in the establishment of the Christian Church in the first century AD. Thus, the aim of this paper is to outline Werfel's own theological concept by analyzing his play *Paul among the Jews* in order to confirm or to disprove the belief, which spread after the introduction of the play to audience in 1926, namely Werfel's conversion to Christianity.

Klíčová slova

Franz Werfel, židovství, křesťanství, Pavel mezi Židy, apoštol Pavel, Pražská německá literatura, náboženství, identita

Keywords

Franz Werfel, Judaism, Christianity, Paul among the Jews, Paul the Apostle, Prague German Literature, religion, identity

Rozsah práce: 91 998 znaků

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne

Veronika Šulcová

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala své vedoucí bakalářské práce PhDr. Mgr. Aleně Zelené, Ph.D. za její cenné rady a připomínky při tvorbě práce, stejně jako doc. PhDr. Věře Glosíkové, CSc. Dále bych chtěla poděkovat své rodině a blízkým, kteří mě po celou dobu mého studia plně podporovali.

**Institut mezinárodních studií
PROJEKT BAKALÁŘSKÉ PRÁCE**

Jméno:

Veronika Šulcová

E-mail:

verca.sulcova@seznam.cz

Semestr:

osmý

Akademický rok:

2016/2017

Název práce:

„Jsem Žid věřící v Krista.“: ambivalence postojů Franze Werfela k židovství a křesťanství na příkladu jeho dramatu *Pavel mezi Židy*

Předpokládaný termín dokončení (semestr, školní rok):

letní semestr, 2016/2017

Vedoucí bakalářského semináře:

PhDr. Tomáš Nigrin, Ph.D.

Vedoucí práce (povinné):

PhDr. Mgr. Alena Zelená, Ph.D.

Zdůvodnění výběru tématu práce (5 řádek):

Propojení katolické kultury a víry s židovskou v souvislosti s českou a německou identitou na základě životního směřování Franze Werfela, významného představitele pražské židovské literatury, a jeho divadelní hry *Pavel mezi Židy* sledávám jako přínosné téma jak z hlediska literárního, tak společenského. Na Institutu mezinárodních studií FSV UK patří dle mého názoru téma česko-německých vztahů z literární a zároveň náboženské perspektivy k ojedinělým výzkumům.

Předpokládaný cíl (5 řádek):

Cílem práce je potvrdit či vyvrátit hypotézu, zda Franz Werfel sepsáním svého dramatu *Pavel mezi Židy* nepřimo „konvertoval“ ke katolictví v tom smyslu, že vyvýšil postavu Pavla jakožto světce katolické církve a Krista, čímž údajně upozadil Zákon - základní kámen židovské víry. Zodpovězením této otázky vyjde rovněž najevo, jaké postoje Franz Werfel zaujímal k židovské a katolické víře, stejně jako co pro něj jeho židovská identita ve spojení s katolickým vyznáním znamenala.

Základní charakteristika tématu (10 řádek):

Pražská německá literatura je význačnou součástí česko-německých vztahů, neboť se z velké části koncentruje na vzájemné soužití Čechů a Němců, do jejichž kultury vstupovalo náboženství. Franz Werfel, který se zabýval jak židovskou, tak katolickou tematikou, pocházel původem z židovské rodiny a své dětství strávil v Praze přelomu 19. a 20. století, kde byla německá a česká kultura konfrontována s křesťanskou a židovskou. Téma je podepřeno analýzou dramatu Franze Werfela "Pavel mezi Židy", které bylo po svém uvedení vnímáno velmi protichůdně. Na jednu stranu bylo drama považováno za důkaz Werfelovy konverze ke křesťanství, na druhou stranu však jako upevnění jeho židovských kořenů a židovské identity. Samotný Werfel chtěl dramatem upozornit dle svých slov na tragický a zároveň nesmírně důležitý okamžik v historii lidstva, kdy se židovství nenávratně oddělilo od křesťanství. Jakožto německý Žid silně spjatý s katolickou vírou, představuje Franz Werfel důležitého prostředníka mezi oběma sférami. Pomocí Werfelova dramatu a jeho celoživotního díla lze vycítit spletitost obou náboženství a jejich společné rysy.

Předpokládaná struktura práce (10 řádek):

V úvodu své bakalářské práce zasadím téma do historického kontextu, tedy do Prahy Čechů a Němců na konci 19. a začátku 20. století, kde tvořila židovská menšina významnou součást místního obyvatelstva. Dále se zaměřím na osobu Franze Werfela a na to, do jaké míry se cítil být Židem, do jaké míry katolíkem a jak se v něm mísily vlivy německé a české společnosti a kultury. V hlavní stati se budu zabývat analýzou Werfelovy divadelní hry Pavel mezi Židy z hlediska zkoumané problematiky protichůdnosti autorova vztahu k židovské a křesťanské, potažmo katolické víře. Na základě sekundární literatury následně uvedu nasbírané informace do konkrétních souvislostí a zhodnotím, jak velký dosah měl vznik dramatu Pavel mezi Židy na svého autora se zřetelem na jeho vztah k židovství a křesťanství. V závěru práce učiním shrnutí všech důležitých aspektů spletitosti německo-židovsko-české společnosti v křesťanském prostředí českých zemí ve spojitosti s hledáním vlastní identity Franze Werfela.

Základní literatura (10 nejdůležitějších titulů):

- Abels, Norbert. *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert-Stifter-Vereins*. München: Adalbert-Stifter-Verein, 1990.
- Auckenthaler, Karlheinz. *Franz Werfel: neue Aspekte seines Werkes*. Szeged: Peter Lang, 1992.
- Bouma, David, a Jan Hojda. *Pavel z Tarsu, Apoštol národů: Studie DTI HK*. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2010.
- Jungk, Peter Stephan. *Franz Werfel: Příběh života*. Praha: Sefer, 1997.
- Langton, Daniel. *The Apostle Paul in the Jewish Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Reffet, Michel. *Le monde de Franz Werfel et la morale des nations: actes du Colloque Franz Werfel à l'Université de Dijon, 18 - 20 mai 1995*. Bern: Lang, 2000.
- Werfel, Franz. *Paulus unter den Juden: dramatische Legende in sechs Bildern*. Berlin: Paul Zsolnay, 1926.
- Werfel, Franz. *Zwischen Oben und Unten*. München: Langen-Müller, 1975.
- Wagener, Hans, a Wilhelm Hemecker. *Judentum im Leben und Werk von Franz Werfel*. Berlin: De Gruyter, 2011.
- Wimmer, Paul. *Franz Werfels dramatische Sendung*. Wien: Bergland, 1973.

Podpis studenta a datum

Schváleno	Datum	Podpis
Vedoucí práce		
Vedoucí bakalářského semináře		
Garant oboru		

Obsah

ÚVOD	2
ZHODNOCENÍ LITERATURY.....	3
1. PRAHA JAKO SPOLEČNÉ MĚSTO ČECHŮ, NĚMCŮ A ŽIDŮ	6
1.1 MNOHONÁRODNOSTNÍ POMĚRY V PRAZE KONCE 19. A ZAČÁTKU 20. STOLETÍ	6
1.1 PRAŽSKÁ NĚMECKÁ LITERATURA A KAVÁRNA ARCO.....	8
1.2 WERFELŮV VZTAH K VLASTI A RODNÉMU MĚSTU	9
2. KLÍČOVÁ ROLE NÁBOŽENSTVÍ V ŽIVOTĚ FRANZE WERFELA	14
2.1 DĚTSTVÍ V ŽIDOVSKÉ RODINĚ S KATOLICKOU CHŮVOU	14
2.2 ŽIDOVSTVÍ V ŽIVOTĚ FRANZE WERFELA.....	16
2.3 KŘESŤANSTVÍ V ŽIVOTĚ FRANZE WERFELA.....	21
2.4 WERFELŮV PACIFISMUS A VLASTNÍ KONCEPCE DOBRA	25
2.5 EMINENTNÍ VÝZNAM VÍRY V BOHA PODLE FRANZE WERFELA	27
3. PAVEL MEZI ŽIDY	28
3.1 KONTEXT VZNIKU DÍLA.....	29
3.2 SHRNUÍ DĚJE DRAMATU A CHARAKTERISTIKA POSTAV.....	31
3.2.1 <i>Děj dramatu</i>	32
3.2.2 <i>Rozbor postav</i>	36
3.3 ANALÝZA DRAMATU Z POHLEDU ŽIDOVSTVÍ A KŘESŤANSTVÍ	39
3.4 ODEZVY VEŘEJNOSTI A REAKCE FRANZE WERFELA.....	43
3.4.1 <i>Stefan Zweig a Sigmund Freud</i>	44
ZÁVĚR	47
SUMMARY	50
POUŽITÁ LITERATURA	52

Úvod

Život a dílo Franze Werfela, jednoho z významných představitelů pražské německé literatury začátku 20. století, je vázáno na židovské a křesťanské náboženství. Tento Werfelův typický atribut je neodlučitelně spjat s Prahou, kde se v roce 1890 narodil do německy mluvící židovské rodiny a kde také vyrůstal. Praha představovala tehdy mnohonárodnostní město habsburské monarchie, kde vedle sebe žili Češi, Němci a Židé. Jejich kultury se navzájem mísily a ovlivňovaly, byť byla tehdejší pražská společnost národnostně, sociálně i politicky rozdělená. Významnou roli v té době hrálo přirozeně také židovské a křesťanské náboženství, obojí zastoupené jak na německé, tak na české straně.

Již v dětství Franz Werfel vnímal rozštěpenost společnosti na křesťanskou a židovskou, na českou a německou. Nicméně vzhledem k prostředí asimilované židovské rodiny, kde byl vychováván katolickou chůvou, tyto rozpory tolik nepocíťoval. Později si však začal uvědomovat, do jaké míry ho ovlivnila právě jeho katolická chůva a skutečnost, že je jako Žid přitahován ke křesťanství, ho stále více pobízela zkoumat svou vlastní identitu a odhalit pravý vztah k oběma náboženstvím.

Tato práce se zabývá protichůdnými postoji Franze Werfela ve vztahu k židovství a křesťanství a na příkladu jeho dramatu *Pavel mezi Židy* se snaží se objasnit, jak autor hlavní dogmata židovství a křesťanství se zřetelem ke svému původu a přesvědčení pojímal. Franz Werfel chtěl dramatem vyjasnit vlastní dilema mezi těmito dvěma náboženstvími a uchopit i literárně dle jeho názoru nejtragičtější moment v židovské a křesťanské historii – jejich vzájemné odloučení, následkem čehož vznikla v prvním století n. l. křesťanská církev. Hlavním posláním práce je tedy rozbor dramatu *Pavel mezi Židy* se soustředěním na aspekty zmíněné problematiky Werfelova náboženského vyznání. Na základě výsledků analýzy dramatu bude možné kromě jiného potvrdit či vyvrátit přesvědčení, které se po uvedení dramatu na divadelní scénu roku 1926 rozšířilo, a sice konverzi Franze Werfela ke křesťanství.

První kapitola práce se zabývá Werfelovým dětstvím a dospíváním v kontextu poměrů v Praze na přelomu 19. a 20. století, a shrnuje tak faktory, které formovaly Werfelův pozdější život a tvorbu. Kapitola také podává stručný obraz pražské německé literatury. Následně líčí židovsko-křesťanské prostředí, ve kterém spisovatel vyrůstal a poukazuje na vliv jeho katolické chůvy Barbory. Mimo to mapuje první část práce Werfelovu ranou tvorbu a její charakteristické rysy.

V druhé kapitole je nastíněn vývoj názorů Franze Werfela na židovství a křesťanství v průběhu jeho života, přičemž je věnována pozornost jeho jednotlivým dílům a tomu, do jaké míry v nich jsou patrné židovské či křesťanské motivy. Vyjma toho se kapitola věnuje biografickým danostem ve Werfelově životě z hlediska odhalování jeho vlastní identity, k čemuž přispěla celá řada faktorů od nasazení v první světové válce, partnerství s Almu Mahlerovou a cest na Blízký východ, především do Palestiny, až po útěk před národně-socialistickým režimem v Německu přes Francii a Španělsko do Spojených států amerických. Závěrem je v kapitole poukázáno na zásadní roli víry v Boha u Franze Werfela v kontrastu s tehdejší společností, kterou Werfel označuje za příliš materialistickou a zbavenou veškerého duchovna.

Třetí a závěrečná část této práce se již zaměřuje na samotné drama *Pavel mezi Židy*. Nejdříve je drama zasazeno do historického kontextu pomocí srovnání s dalšími dvěma Werfelovými historickými dramaty. Poté kapitola pojednává o křesťanském misionáři Pavlovi z Tarsu, který představuje hlavního protagonistu Werfelova dramatu. Dále se text zabývá dějem divadelní hry *Pavel mezi Židy* a zmiňuje také její nejdůležitější postavy. Následuje rozbor dramatu pomocí řady rozhovorů postav, na základě kterých lze vyvodit původní záměr Franze Werfela a poslání, jaké má drama obsahovat. Konec třetí kapitoly se věnuje ohlasům veřejnosti, především pak protikladné reakci Stefana Zweiga a Sigmunda Freuda, včetně Werfelovy odezvy.

Zhodnocení literatury

Vzhledem ke stěžejní roli náboženství v životě Franze Werfela se problematikou jeho postoje k židovství a křesťanství zabývá poměrně široké spektrum literatury, což tvorbu práce usnadnilo. Co se týče primárních zdrojů, pro práci jich bylo použito několik. Přirozeně drama *Pavel mezi Židy*, konkrétně první vydání z roku 1926 z nakladatelství Paul Zsolnay,¹ potřebné k analýze jednotlivých částí dramatu a k charakteristice postav. Dále soubor Werfelových esejí, aforismů, proslovů apod. *Zwischen Oben und Unten*, vydané Adolfem Klarmannem², kterážto kniha sloužila především k doložení jak Werfelových úvah a tezí, tak jednotlivých myšlenek. Rozbor Werfelovy korespondence s Martinem Buberem, Stefanem Zweigem a Sigmundem

¹ Franz Werfel, *Paulus unter den Juden: dramatische Legende in sechs Bildern* (Berlin: Paul Zsolnay, 1926).

² Adolf D. Klarmann, *Zwischen Oben und Unten: Prosa, Tagebücher, Aphorismen, Literarische Nachträge* (München: Langen Müller, 1975).

Freudem byl možný díky prvnímu svazku publikace *Martin Buber: Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten*,³ pak díky zveřejněné dopisové korespondenci mezi Werfelem a Zweigem v odborném časopise *Modern Austrian Literature*⁴ a článku „Franz Werfel, Freud und die Psychoanalyse“ ze čtvrtletníku *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*.⁵ Posledním primárním zdrojem použitým v této práci byl český ekumenický překlad Bible, vydaný Českou biblickou společností v roce 2016.⁶

K těm nejdůležitějším monografiím k vykreslení Werfelova života z hlediska víry patřila rozhodně kniha Joachima Eggerse „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“ – *Modernitätskritik und Religion bei Josef Roth und Franz Werfel*“⁷ a Josefa Mühlbergera s názvem *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, konkrétně kapitola „Praha“.⁸ První ze jmenovaných knih výstižně popisuje zdánlivě protichůdné myšlení Franze Werfela ohledně jeho náboženského vyznání, druhá pak zasazuje Werfelův život do kontextu Prahy na začátku 20. století. Pro kapitolu popisující a analyzující samotné Werfelovo drama *Pavel mezi Židy* byly významné knihy *The Apostle Paul in the Jewish Imagination: A Study of Modern Jewish-Christian Relations* od Daniela Langtona⁹ a *Worfels dramatische Sendung* od Paula Wimmera.¹⁰

Ze sborníků a kolektivních monografií hrály při tvorbě práce podstatnou roli následující díla: Pro kapitolu zabývající se Werfelovou biografií byla důležitým zdrojem publikace vydaná při příležitosti výstavy nadace Adalberta Stiftera *Franz Werfel zwischen Prag und Wien*, přehledně rozdělená na jednotlivé etapy Werfelova života, včetně průřezu jeho literární tvorbou.¹¹ Na vývoj Werfelových postojů k židovství a

³ Grete Schaefer, *Martin Buber: Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten: Band 1: 1897-1918* (Heidelberg: Lambert Schneider, 1972).

⁴ Jeffrey Berlin a Hans-Ulrich Lindken, „Der unveröffentlichte Briefwechsel zwischen Franz Werfel und Stefan Zweig“, *Modern Austrian Literature* 24, č. 2 (1991): 89-122, <http://www.jstor.org/stable/24647954>.

⁵ Bernd Urban, „Franz Werfel, Freud und die Psychoanalyse“, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 47, č. 2 (duben 1973): 267-285.

⁶ Ladislav Žilka, *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad* (Praha: Česká biblická společnost, 2016).

⁷ Frank Joachim Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“ – *Modernitätskritik und Religion bei Josef Roth und Franz Werfel*“ (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996).

⁸ Josef Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939* (Ústí nad Labem: Albis international, 2006): 119-237.

⁹ Daniel Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination: A Study of Modern Jewish-Christian Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

¹⁰ Paul Wimmer, *Worfels dramatische Sendung* (Wien: Bergland, 1973).

¹¹ Norbert Abels et al., eds., *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert-Stifter Verein, 1990).

křesťanství se soustředila neméně přínosná kapitola Milana Tvrdíka ze sborníku *Le monde de Franz Werfel et la morale des nations*¹² a kapitola Lionela Steimana v knize *Judentum im Leben und Werk von Franz Werfel*.¹³ Cenné podklady pro závěrečnou kapitolu věnující se rozboru dramatu a Werfelova náboženského poslání poskytly sborníky *Pavel z Tarsu – apoštol národů: studie DTI HK*¹⁴ a článek Wolfganga Nehringa v mezinárodním periodiku pro studium rakouské literatury a kultury *Studia austriaca*.¹⁵

¹² Milan Tvrdík, „Einige Überlegungen zu Werfels Beziehung zur Religion“, in *Le monde de Franz Werfel et la morale des nations: acte du Colloque Franz Werfel à l'Université de Dijon, 18 - 20 mai 1995*, ed. Michel Reffet (Bern: Peter Lang, 2000): 443-454.

¹³ Lionel Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, in *Judentum im Leben und Werk von Franz Werfel*, Hans Wagener a Wilhelm Hemecker, eds. (Berlin, 2011): 1-18.

¹⁴ David Bouma a Jan Hojda, eds., *Pavel z Tarsu – apoštol národů: studie DTI HK* (Ústí nad Orlicí: Oftis).

¹⁵ Wolfgang Nehring, „Werfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, *Studia austriaca* 7, č. 1 (1999): 9-25.

1. Praha jako společné město Čechů, Němců a Židů

Tato kapitola je zaměřena na Prahu - město, ve kterém se Franz Werfel narodil a které z velké části formovalo jeho pozdější život. Věnuje se problematice společného soužití Čechů, Němců a Židů a tomu, jaké měli němečtí Židé, k nimž Werfel patřil, postavení v této mnohonárodnostní společnosti. V další části je charakterizována skupina pražských německých spisovatelů, jejich pole působnosti a jejich přístup, k Čechům a Praze obzvlášť. K dokreslení je zmíněna krátce i pohraniční literatura ze Sudet. Třetí podkapitola rozebírá Werfelovo dětství a dospívání v Praze v souvislosti s jeho vztahem k rodné zemi. Navazuje Werfelovým odchodem do Německa a příčinami, které k němu vedly. Důležitou součástí této podkapitoly je také zobrazení českých zemí a Prahy v pozdějším Werfelově díle.

1.1 Mnohonárodnostní poměry v Praze konce 19. a začátku

20. století

V životě Franze Werfela a jeho pozdějších postojích hrálo velmi významnou roli prostředí, ze kterého pocházel. Narodil se v Praze roku 1890 do německo-židovské rodiny. Postavení jeho otce, jakožto vlastníka rukavičkářské firmy, umožnilo rodině Werfelových žít nad poměry.

Především na přelomu 19. a 20. století a v následujících dvou desetiletích byla Praha místem, kde se mísila německá, česká a židovská kultura. Ještě v roce 1890 se k německé národnosti hlásilo v Praze něco málo přes 10 % obyvatel, a přestože se v následujících letech jejich procentuální podíl zmenšoval, až na 6 % v letech 1900 a 1910, tvořili stále významnou součást veřejného života.¹⁶ Co se týče Židů, ti na začátku nového století volili při sčítání lidu přibližně napůl mezi Němci a Čechy. Ve chvíli, kdy měli ale se vznikem Československé republiky Židé možnost přiznat se při sčítání lidu i k národnosti židovské, učinila tak pětina, přičemž se jednalo veskrze o německy mluvící Židy.¹⁷ Praha se odlišovala od zbytku Evropy tím, že tu v mnohých případech bylo

¹⁶ Jan Havránek, „Židé mezi Čechy a Němci v Praze“, in *Židé v české a polské občanské společnosti* (Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, 1999), 30.

¹⁷ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 119.

židovství identické s němečtím,¹⁸ a to především ve vyšších společenských vrstvách, do kterých Werfelovi jako rodina podnikatele patřili.¹⁹

Židovská komunita v Čechách nevykazovala v této době navíc žádnou jednotnost. V rámci židovství existovala celá řada směrů a velké množství spolků, které k sobě navzájem často nechovaly přílišné sympatie. Většina z nich však spadala pod dva nejrozšířenější směry, kterými byl sionismus českožidovské hnutí.²⁰ S tím související otázkou zůstávalo, zda bylo pro Židy správné asimilovat se do okolní společnosti či nikoli a jaké důvody by k tomu měly vést.²¹ Nejednalo se pouze o asimilaci kulturní, nýbrž i náboženskou. Až do konce 20. století představovala konverze ke křesťanství běžné přizpůsobení okolní společnosti, které s sebou přinášelo řadu výhod, jako například účast na kulturním a politickém životě.²² Nutno ale poznamenat, že s modernizací židovského náboženství, mimo jiné díky zmiňovanému sionistickému hnutí, se asimilace tímto směrem alespoň částečně zpomalila.²³ Často ale k asimilaci docházelo účelově, neboť s sebou Židům přinášela zmiňované výhody. Už jen fakt, že až do roku 1918 nebyla Židům přiznána židovská národnost, asimilaci nahrával. Pražští Židé tak byli v mnoha případech, stejně jako v ostatních částech světa, nezakotveným národem, odsouzeným k identifikaci s národy cizími.²⁴

Nicméně tzv. pražští Němci, bez ohledu na své vyznání, byli zvláštní společenskou skupinou, většinou měšťané z vyšších společenských vrstev s vlastními školami²⁵, univerzitou²⁶, divadly a kluby (Deutsches Haus Na Příkopěch). Jak ve svých vzpomínkách poznamenal s trochou nadsázky Egon Erwin Kisch:

„Kdo neměl titul ani majetek, nepatřil k Němcům. Německá Praha! To byli téměř výlučně postavení měšťané, majitelé hnědouhelných dolů, správní radové báňských podniků a Škodovy zbrojovky, chmelaři pendlující mezi Žatcem a severní Amerikou,

¹⁸ Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“, 66.

¹⁹ Ibid., 62-63.

²⁰ Kateřina Čapková, *Češi, Němci, Židé?: národní identita Židů v Čechách 1918-1938* (Praha: Paseka, 2013), 267-274.

²¹ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 119.

²² Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“, 32.

²³ Ibid., 35.

²⁴ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 124.

²⁵ Lore Foltin, „Prague: Background to Franz Werfel's Work“, in *Franz Werfel: 1890-1945*, Lore Foltin, ed. (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1961), 13.

²⁶ Vyjma teologické fakulty byla roku 1882 z rozhodnutí císaře Františka Josefa I. rozdělena pražská dvojjazyčná Karlo-Ferdinandova univerzita na českou a německou část. (Jiří Pešek, Alena Mišková a Ludmila Hlaváčková, „Německá univerzita v Praze 1882 – 1918“, in *Dějiny Univerzity Karlovy 1348 – 1990, III. díl*, ed. Jan Havránek (Praha: Karolinum, 1995), 305-330.

majitelé cukrovarů, textilních továren a papíren a ředitelé bank; stýkali se s profesory, vyššími důstojníky a státními úředníky. Německý proletariát neexistoval.“²⁷

Specificky vypadal také jazyk, kterým pražští Němci mluvili. Místy byl totiž obohacován českými výrazy a v židovském prostředí i prvky jidiš. Tzv. Pražská němčina se objevovala i v básních pražských německých spisovatelů, jako například u Rainera Marii Rilka v básni *Der kleine Dratenik*.²⁸

1.1 Pražská německá literatura a kavárna Arco

Z Němců žijících na začátku 20. století v Praze vykristalizovala nejprve malá, ale později poměrně rozrostlá skupina intelektuálů, k nimž patřili také literární umělci, sdružující se v pražských kavárnách a spolcích. Spojoval je nejen jazyk, ale také neobyčejný zájem o kulturu a veřejné dění, o kterém živě diskutovali. Četly se zde pravidelně německé noviny, především Bohemia, Prager Tagblatt a Prager Presse. Nicméně většina z nich, ať už to byli spisovatelé nebo malíři, divadelníci či novináři, nějakým způsobem tvořila. Jednou z nejvýraznějších osobností té doby byl spisovatel a novinář Max Brod, který kolem sebe v kavárně Arco na rohu Hyberské a Dlážděné ulice soustředil skupinu německých spisovatelů, která v počáteční fázi sestávala z jeho blízkých přátel, jakými byli například Oskar Baum, Franz Kafka a Felix Weltsch. K tomuto uskupení se přidávali postupně spisovatelé Johannes Urzidil, Ludwig Winder nebo Ernst Weiss.²⁹ Převážně se tedy jednalo o umělce židovského původu. Max Brod a Felix Weltsch byli dokonce zapálenými sionisty. Mladý Franz Werfel sem patřil rovněž, již jako čerstvý maturant si se svým bývalým spolužákem Willym Haasem zvykl na pravidelné návštěvy nočních lokálů, divadel a kavárenský život.³⁰

Právě tito němečtí židovští autoři se stýkali také s českými spisovateli, příležitostně překládali jejich texty do němčiny a zprostředkovávali je tak nepoměrně širšímu okruhu čtenářů. Mezi takové překladaatele patřil právě například Franz Werfel nebo Rudolf Fuchs. Zároveň bořili pomyslné hradby vystavěné v Praze mezi Čechy a Němci. I přesto, že Němci v Praze tvořili sociálně vyšší vrstvy, pražští němečtí

²⁷ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 119-120.

²⁸ Ibid., 120.

²⁹ Pavel Kosatík, *Menší knížka o německých spisovatelích z Čech a Moravy* (Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2001), 126-139.

³⁰ Sigrid Canz, „Kindheit und Jugend in Prag 1890-1910“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 10.

spisovatelé se nijak nevyvyšovali, naopak se s Čechy cítili víceméně spjati.³¹ V jejich dílech se objevovalo mnoho českých motivů, u Franze Werfela se jednalo o celou řadu děl, jmenovitě například romány *Barbara oder die Frömmigkeit* a *Der veruntreute Himmel* nebo drama *Das Reich Gottes in Böhmen*.³²

Ze strany české veřejnosti byli nicméně kritizováni za témata, která si volila pro svá díla. Bylo jim vytýkáno, že Čechy zobrazují jako ty nejnuznější, oproti Němcům, vykresleným v příbězích pražských německých spisovatelů movitě a noblesně. Mnohdy tomu tak bohužel bylo, což ale způsobovalo částečně reálné postavení pražských Němců i fakt, že Češi byli v německých rodinách zaměstnání často jako služebnictvo, ženy nezřídka jako chůvy. Tak tomu bylo i v případě Franze Werfela, který své chůvě, Barboře Šimůnkové, věnoval výše zmíněný román *Barbara oder die Frömmigkeit*. Vykreslil ji zde téměř jako matku, ochranitelku, která mu byla celý život duchem nablízku, člověk, který mu nejvíc rozuměl.³³

Důležité je zmínit vztah pražských německých spisovatelů ke spisovatelům z Čech, Moravy a Sudet. Literatura vzniknuvší mimo Prahu měla sice na rozdíl od té pražské tendenci k politizaci, provinčnosti a nejednou k antisemitismu,³⁴ nicméně není pravdou, že by tato skutečnost platila obecně pro celou mimopražskou literární scénu.³⁵ Stejně tak neplatí dříve uznávaný fakt o propasti mezi Prahou a „venkovem“, co se německé literatury týče. Naopak, obě strany udržovaly vzájemné kontakty, čímž se také ovlivňovaly, byť to nebylo vždy daným pravidlem.³⁶ Přece však mezi autory, kteří prorazili se svými díly i do zahraničí, patřili především ti pražští - jak Franz Werfel, tak světoznámý Franz Kafka, Rainer Maria Rilke, Max Brod, Egon Erwin Kisch, Oskar Baum, Johannes Urzidil a další.³⁷

1.2 Werfelův vztah k vlasti a rodnému městu

Franz Werfel se k českým zemím a následně k Československu celý život hlásil, jako německy mluvícího ho paradoxně nikdy nenapadlo považovat za svou vlast nic jiného než Československo. Narodil se v dnešní Havlíčkově ulici blízko Hlavního

³¹ Foltin, „Prague: Background to Franz Werfel's Work“, 16-17.

³² Ibid., 11-12.

³³ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 120-121.

³⁴ Ibid., 123.

³⁵ Jörg Krappmann, *Allerhand Übergänge: Interkulturelle Analysen der regionalen Literatur in Böhmen und Mähren sowie der deutschen Literatur in Prag (1890-1918)* (Bielefeld: Transcript, 2014), 73.

³⁶ Ibid., 14.

nádraží a od roku 1950 je na domě umístěna Werfelova busta. Pamětní deska tomuto spisovateli se od roku 1990 nachází také v místě dalšího bydliště rodiny Werfelových, v dnešní Opletalově ulici.³⁸

Werfel pobýval v Praze celé své dětství a dospívání, odmala ho vychovávala česká chůva a zároveň kuchařka Barbora Šimůnková, se kterou také trávil většinu svého času a prostřednictvím níž si utvořil kladný vztah nejen k Čechům, ale i katolické víře, která v jeho životě později hrála významnou roli.³⁹ K Barboře vzhlížel jako k osobě oddané Bohu, pro kterou představovala víra hlavní pilíře jejího života.

*„Barbaras Seele ruhte ahnungslos in der Religion, wie ein Tier des Waldes, ein Vogel der Luft ahnungslos in seinem Element lebt. Wie diese Wesen in einer den Menschen unfaßbaren Weise naturnah sind, so war Barbara gottnahe.“*⁴⁰

Jako šestiletý se stal žákem v klášterní škole piaristů, kde představovaly většinu osazenstva židovské děti mluvící německy, potomci bohatých měšťanů. I přesto se zde posílil Werfelův kontakt s katolicismem. Následovalo gymnázium ve Štěpánské ulici, navštěvované opět více než polovinou židovských žáků. Tam se mladý Franz Werfel seznámil s dalšími budoucími nadanými umělci - Paulem Kornfeldem, Hansem Janowitzem a Willym Haasem, který se stal Werfelovým blízkým přítelem. Jak v piaristické škole, tak na gymnáziu už Werfel vnímal rozštěpenost pražské společnosti a současně jedinečnost tohoto města, kde spolu víceméně žily dohromady tři odlišné kultury – česká, německá a židovská. On jakožto Žid navíc jakoby spojoval německý a český břeh, neboť právě Židé se často pohybovali na obou stranách těchto světů.⁴¹

Během svých gymnaziálních let začal Franz Werfel, ovlivněn Prahou a jejím životem, psát své první básně. Sám jim nicméně nepřikládal téměř žádný význam, považoval je jen za jakési vypsání svých pocitů na papír. Když si ale Werfelovy verše přečetl Willy Haas, tolik ho oslovily, že je bez autorova vědomí poslal do redakce vídeňského periodika *Die Zeit*, kde bylo několik básní otisknuto, a vydavateli Kurtu Wolffovi. Ten básně odmítl, nutno ale podotknout, že se později stal Werfelovým hlavním vydavatelem až do roku 1924, kdy Franzi Werfelovi vyšel román o hudebním skladateli Giuseppe Verdim. Úspěch sklidil Franz Werfel u vydavatele Axela Junckera,

³⁷ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 119-237.

³⁸ Pravoslav Kneidl, *Prager Jahre deutschsprachiger Autoren* (Praha: Prager Edition, 2003), 173-182.

³⁹ Richard Specht, *Franz Werfel: Versuch einer Zeitspiegelung* (Berlin: Paul Zsolnay Verlag, 1926), 15-25.

⁴⁰ Tvrdek, „Einige Überlegungen zu Werfels Beziehung zur Religion“, 448.

který básně na doporučení Maxe Broda s nadšením přijal a již v roce 1911 užívala světlo světa Werfelova první básnická sbírka *Der Weltfreund*.⁴² U starších měšťanů vyvolávaly jeho verše rozporuplné reakce, hlavně kvůli Werfelovu odmítavému postoji vůči materialismu a liberalismu, kterým tehdejší měšťanská společnost přetékala. Zástupce mladé generace ale Werfel pohnul svým buřičstvím a v té době moderním expresionistickým stylem psaní.⁴³ Během čtyř týdnů se prodalo tisíc exemplářů a mladý neokoukaný autor se rázem stal známým umělcem.⁴⁴ Po dvouleté přestávce následovala sbírka *Wir sind* a v roce 1915 pak *Einander*.⁴⁵ Rané dílo Franze Werfela se neslo ve znamení bratrské sounáležitosti a soudržnosti mezi lidmi, „společné radosti“ – tzv. *Mitfreude*, soucitu s utrpením, soudržnosti ve vině a nutnost pokání a obětí, přičemž tento motiv ve větší či menší míře prostupuje celé jeho životní dílo. Jako jedním z centrálních témat se Werfel od počátku zabýval také smrtí – proměnou materiálního v duchovní či proměnou věčně prchajícího ve věčné, kde je zřetelná provázanost s náboženskými motivy Werfelových pozdějších děl.⁴⁶ Ostatně v předmluvě ke svému románu *Das Lied von Bernadette* z roku 1941 Werfel píše:

*„Schon in den Tagen, da ich meine erste Verse schrieb, hatte ich mich zugeschworen, immer und überall durch meine Schriften das göttliche Geheimnis und die menschliche Heiligkeit zu verherrlichen.“*⁴⁷

Stejně jako většina německy píšících pražských spisovatelů se i Franz Werfel poměrně brzy z Prahy odstěhoval, a to v roce 1912 ve svých dvaadvaceti letech. Jak Werfel uvádí v jednom z rozhovorů, pro Nečecha a Žida zároveň se stala Praha brzy městem, které už nemělo co nabídnout, mimo jiné kvůli sílícímu nacionalismu ze strany českého národa.⁴⁸ Werfel se již necítil být Pražanem, připadal si v tomto městě vykořeněný. Zároveň ale neměl svou vlastní zemi, jak běduje v posledním verši básně *Das Bleibende*: *„Ich, ohne Volk, ohne Land, stütz‘ meine Stirn in die Hand.“*⁴⁹

⁴¹ Canz, „Kindheit und Jugend 1890-1910“, 8-10.

⁴² Specht, *Franz Werfel: Versuch einer Zeitspiegelung*, 15-25.

⁴³ Annemarie von Puttkamer, „Franz Werfel“, in *Christliche Dichter im 20. Jahrhundert: Beiträge zur europäischen Literatur* (Bern: Francke, 1968), 360.

⁴⁴ Specht, *Franz Werfel: Versuch einer Zeitspiegelung*, 15-25.

⁴⁵ Kneidl, *Prager Jahre deutschsprachiger Autoren*, 173-182.

⁴⁶ von Puttkamer, „Franz Werfel“, 360.

⁴⁷ *Ibid.*, 360.

⁴⁸ Klarman, *Zwischen Oben und Unten*, 592.

⁴⁹ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 124.

Cílem spisovatelů, kteří Prahu opustili, byla města jako Mnichov, Vídeň a Berlín.⁵⁰ Mladý Werfel zakotvil roku 1912 v Lipsku, kde mu byla nabídnuta práce lektora a autora v nakladatelství Kurta Wolffa a Ernsta Rowohlta.⁵¹

Přes zdání nepatřičnosti k Praze a českým zemím Franze Werfela nikdy neopustila láska k rodnému městu a zemi, což je patrné z velké části spisovatelova díla. S tím souvisí i volba jmen postav Werfelových románů, dramát i povídek. Nelze pominout již několikrát zmiňovaný román *Barbara oder die Frömmigkeit* z roku 1929 se silnými autobiografickými prvky, kterým se jako červená nit táhne Werfelova chůva Barbora, objevující se v románu byt' jen chvílemi. Dalším příkladem českého jména je hrdinka románu *Der veruntreute Himmel*, Teta Linek. V tomto případě autor použil českého slova teta jako vlastního jména. Všechny Werfelovy „slovanské“ postavy nepatří k vysoce vzdělaným majetným vrstvám společnosti, to ale jejich postavení určitě nesnižuje. Všechny jsou přirozeně inteligentní, řídí se selským rozumem a v mnoha situacích si dokáží poradit lépe než ti privilegovaní.⁵²

Velmi kladný vztah Franze Werfela k Praze je nicméně zjevný i z jeho korespondence s manželkou Almou. Při návštěvách pražských příbuzných je znovu uchvácen architekturou a kouzlem starobylého města a v dopisech líčí „*božskou krásu (jím) dlouho zapomenuté podoby tohoto města*“.⁵³ V jeho oblíbě Prahy hrál nepochybně roli i pohled dítěte, jakým se na ni díval, neboť Werfel v Praze strávil jedny z nejkrásnějších let svého života. Franz Werfel si až do své smrti ponechal československé občanství, ve svých esejích Čechy oslavoval. Johannes Urzidil popsal Prahu následovně:

*„Prag war weder ‚gemütlich‘, wie man dies von Wien behauptete, noch ‚kess‘ wie Berlin. Prag war ernst und kämpferisch, uralter Ausgangspunkt von Religions- und Überzeugungskonflikten und von Rebellionen gegen hochgetürmte Autoritäten wie Papst und Kaiser. Das Wissen um diesen Charakter Prags prägte das Ethos seiner Autoren, sie mochten nun Tschechen, Deutsche, Christen oder Juden gewesen sein.“*⁵⁴

⁵⁰ Foltin, „Prague: Background to Franz Werfel's Work“, 15.

⁵¹ Kurt Wolff nabídl Werfelovi práci bez souhlasu Rowohlta, který v reakci na to ukončil spolupráci a nakladatelství vedl od té chvíle jen Wolff (Sigrid Canz, „Wanderjahre in Hamburg und Leipzig 1910-1914“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 16.)

⁵² Foltin, „Prague: Background to Franz Werfel's Work“, 11-12.

⁵³ překlad autora práce z originálu: „...*wie göttlich schön die längstvergessene Gestalt dieser Stadt ist*“ (Foltin, „Prague: Background to Franz Werfel's Work“, 12.)

⁵⁴ Tvrđík, „Einige Überlegungen zu Werfels Beziehung zu Religion“, 446.

Velmi často bývá v souvislosti se vztahem Franze Werfela k Čechám citována následující pasáž pocházející z románu *Barbara oder die Frömmigkeit*, která poměrně přesně, byť možná s menší poetickou nadsázkou, vystihuje spisovatelovy pocity:

„Ó země středu, země dvou národů, země tří národů, Čechy! Země krve, jež se trojnásob prolíná a trojnásob prolévá v neustálých obětech po tisíc let! Tvoji četní kmenové, Němci, Slované, Izraelité, v objetí horoucího nepřátelství. Ale možná vidí Bůh pouze to objetí a žádné nepřátelství!“⁵⁵

Oddělení Sudet v roce 1938 považoval Franz Werfel za ostudu, která musí být napravena, neboť dle jeho názoru měli Češi jakožto mnohonárodnostní stát představovat v Evropě jakýsi orgán rovnováhy.⁵⁶ Země Koruny české považoval za nedělitelné jádro státu již od raného středověku, jež bylo utvořeno geograficky, nikoli násilím. Neochvějně tvrdil, že sotva nějaká jiná část Evropy zůstala v průběhu staletí nezměněna jako právě Země Koruny české. V jejich rozdělení viděl kruté roztržení přirozené a historicky dané jednoty.⁵⁷

„...der deutsch-böhmische Stamm hat keine staatsbildende Kraft und nur im streitbaren Zusammenhang mit den Tschechen sein Eigenwesen bewahrt. Auch für ihn ist der ‚Anschluß‘ ein widersinniger Selbstmord. (...) Ein kultureller Selbstmord vor allem! Die Länder der Wenzelskrone mit ihrer Hauptstadt Prag sind eine eigene Welt. Zwei nationale Ursprünglichkeiten vermischten sich im Kampf und bringen einen Strom reinster Fruchtbarkeit hervor.“⁵⁸

Ve svých názorech pak následně usiloval o zřízení tzv. evropské federativní Ost-Union, nadnárodního spolku, který by národnostním skupinám, jakou byli i sudetští Němci, umožnil integraci do střední Evropy jako celku.⁵⁹

Sympatie Franze Werfela k rodné zemi nebyly jednostranné. Například pražský PEN klub, česká větev mezinárodního sdružení spisovatelů, hostil Franze Werfela v roce 1926. O dva roky později, krátce poté, co se v českém překladu nakladatelství

⁵⁵ Franz Werfel, *Barbora neboli zbožnost* (Praha: Volvox Globator, 1997), 76.

⁵⁶ Peter Becher, „Werfel und Böhmen oder ‚die gewaltigste Waffe dieser Welt‘“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 76.

⁵⁷ Klarmann, *Zwischen Oben und Unten*, 318-319.

⁵⁸ Ibid., 320.

⁵⁹ Becher, „Werfel und Böhmen oder ‚die gewaltigste Waffe dieser Welt‘“, 78.

Aventinum objevil román *Verdi: Roman der Oper*, byla Werfelovi propůjčena československá Státní cena za literaturu.⁶⁰

2. Klíčová role náboženství v životě Franze Werfela

Druhá kapitola analyzuje Werfelovy postoje k oběma náboženstvím, která v jeho životě sehrála významnou roli – židovství a křesťanství, resp. katolictví. V první podkapitole je nastíněn vývoj Werfelových názorů a vnímání hradeb mezi oběma vyznáními v dětství a v období dospívání, včetně antisemitismu. Další podkapitola zachází do hloubky Werfelova přístupu k židovství - náboženství jeho rodičů. Přibližuje jeho nevyhraněnost vůči židovství na příkladu Werfelova přátelství se sionistou Martinem Buberem a obrat, ke kterému došlo během dvou cest na Blízký východ. Kapitola se rovněž věnuje nástupu nacismu ve střední Evropě a nutné emigraci Werfela do Spojených států. Předposlední podkapitola staví do kontrastu vztah Werfela ke křesťanství a snaží se o jeho reflexi ve spisovatelově díle. Na základě předchozích fakt kapitola závěrem shrnuje Werfelovu subjektivní filozofii a jeho vnímání závažnosti víry v Boha v životě člověka.

2.1 Dětství v židovské rodině s katolickou chůvou

Němečtí Židé žili v Praze obklopeni českou většinou, aniž by se mohli opřít o jinou německou komunitu v okolí. Další znatelné německé osídlení bylo prakticky soustředěno až kolem státních hranic, tedy v Sudetech,⁶¹ a zrovna s touto částí obyvatelstva si pražští Židé nepřilíš rozuměli, mimo jiné kvůli sudetským antisemitským postojům, jak bylo uvedeno výše.

Bohužel právě antisemitismus klíčil velmi hojně i v Praze. Kromě běžných menších protizidovských nepokojů a nálad, které probíhaly neustále, došlo roku 1897 k velké antisemitské demonstraci dělníků. Týkala se i Werfelova otce, majitele rukavičkářských továren, z nich jedna byla drancována a částečně i vyhořela. Ke konci století se situace nadále zhoršovala, zvláště přihlédně-li se k faktu, že němečtí Židé byli pronásledováni kvůli svému židovskému a zároveň německému původu.⁶² V roce 1920 došlo ještě k další antisemitské vzpouře, kdy musela zasáhnout dokonce armáda.⁶³

⁶⁰ Kneidl, *Prager Jahre deutschsprachiger Autoren*, 173-182.

⁶¹ Foltin, „Prague: Background to Franz Werfel's Work“, 8.

⁶² Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 3.

⁶³ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 122.

Přesto Franz Werfel židovskou víru nikdy nevnímal jako zdroj konfliktů a životních problémů. K židovství se zvláště v dětství necítil být výrazně vázán, což souviselo jak s asimilací, která byla především ve vyšších židovských kruzích běžnou záležitostí, tak s liberální výchovou ze strany rodičů. Manželé Werfelovi rozhodně nepatřili k ortodoxním Židům, byť náleželi k židovské náboženské obci.⁶⁴ Na návštěvy k nim často chodil rodinný přítel katolický kněz. Jako asimilovaný Žid se Werfel stavěl k ortodoxnímu židovství rezervovaně a teprve v průběhu života si mohl k tomuto náboženství vytvořit vlastní vztah.⁶⁵

„Hatten wir Gelegenheit, Ostjuden, polnische oder russische, zu sehen, so wäre es eine Lüge zu behaupten, daß ein organisches Gefühl der Stammesverwandschaft in uns angeschlagen hätte. Diese Menschen waren uns fremdartig und unheimlich, sie sprachen eine andere Sprache als wir, ihr Gehaben gehörte einem anderen Erdkreise an.“⁶⁶

Jak Franz Werfel uvádí v předmluvě ke své sbírce esejí, rozhovorů a úvah *Zwischen Oben und Unten*, byl vychován v duchu humanitní samostatnosti a v jistotě pokroku, v naivním odklonu od náboženství, mystického a metafyzického myšlení a cítění, jak bylo pro syna liberálního měšťana samozřejmé. Takový přístup ale brzy odmítl a označil ho za naturalistický nihilismus.⁶⁷

Čím více času trávil malý Franz s chůvou Barborou, tím více se přibližoval ke katolictví a jeho spiritualitě. Každý den spolu navštěvovali bohoslužbu v nedalekém kostele svatého Štěpána a prostá víra, kterou Franz u své milované chůvy vídal, ho neustále fascinovala a inspirovala.⁶⁸

Do synagogy chodil Franz Werfel s otcem jen zřídka o velkých židovských svátcích a při vzpomínkách na zemřelé. Chlapec si z těchto událostí odnášel ale spíše jen tíživou atmosféru mumlaných modliteb starých židů a dlouhých zpěvů.⁶⁹

⁶⁴ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 3-4.

⁶⁵ Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“, 63.

⁶⁶ Ibid., 63.

⁶⁷ Gunter Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer: Zur Rolle des Judentums im Werk Franz Werfels“, in *Im Zeichen Hiobs: jüdische Schriftsteller und deutsche Literatur im 20. Jahrhundert*, Gunter Grimm a Hans-Peter Bayerdörfer, eds. (Königstein im Taunus: Athenäum, 1985), 260.

⁶⁸ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 4.

⁶⁹ Ibid., 4.

„Das Judentum war mir in meiner Kindheit kein ‚Erlebnis‘ geworden, sondern nur ein halb-bewusster Vorstellungsinhalt, der kein großes Gefühl in sich schloß, sondern ganz im Gegenteil den Wunsch, dort niemals wieder anzuknüpfen.“⁷⁰

Na druhou stranu honosná katolická bohoslužba v chrámě plném barevných mozaiek působila na Franze mnohem radostněji a pozitivněji.⁷¹

„In der kühlen, weihrauchduftenden Steinhalle der St. Heinrichskirche kniete er nieder, wenn Babi niederkniete, stand auf und faltete die Hände, wenn Barbara aufstand und die Hände faltete. Nach Hause zurückgekehrt, baute er dann aus zufällig zusammengesuchten Gegenständen, aus Besen, Hutschachteln, Zeitungspapier, einen Altar auf, zelebrierte davor so etwas Ähnliches wie römisch-katholischen Gottesdienst.“⁷²

Už jako student nicméně rozdíl mezi židem a křesťanem, resp. katolíkem nespatořoval. Skutečnost, že vyrůstal v židovské rodině, vychováván katoličkou, mu umožnila nazírat na tuto problematiku mnohem smířlivěji a racionálněji, než jak byla zvyklá okolní společnost. Franz Werfel miloval své rodiče, stejně jako velmi silně lnul ke své chůvě, což zabránilo výraznému příklonu k tomu či onomu náboženství.⁷³

2.2 Židovství v životě Franze Werfela

„Jsem katolík s židovským mozkiem.“, *„Jsem Žid věřící v Krista.“⁷⁴* Tak se často sám Werfel charakterizoval a z jeho života nelze jednoznačně vyčíst, které náboženství mu bylo opravdu blíže a se kterým se cítil být ztotožněn. Původem byl samozřejmě Židem a jako správný Žid byl také jako novorozeně obřezán a v pubertě absolvoval obřad bar micva. Nicméně již od svých mladých let tíhnul ke katolictví.⁷⁵ Podle některých pramenů vystoupil na přání své partnerky Almy roku 1929 z židovské obce, aby svolila k manželskému svazku s ním,⁷⁶ ale nikdy se nenechal pokřtít a tím pádem nikdy nekonvertoval. Takový čin pokládal za vícenásobnou dezerci ze svého, tedy

⁷⁰ Eggers, *„Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn“*, 63.

⁷¹ Steiman, *„Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“*, 4-5.

⁷² Eggers, *„Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn“*, 65.

⁷³ Steiman, *„Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“*, 10.

⁷⁴ Lionel Steiman, *„Werfel, Christianity, and Antisemitism“*, in *Franz Werfel im Exil*, ed. Wolfgang Nehring a Hans Wagener (Bonn: Bouvier, 1992), 51-66.

⁷⁵ Canz, *„Kindheit und Jugend in Prag 1890-1910“*, 8-9.

⁷⁶ Peter Becher, *„Leben in Wien 1919-1938“*, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 26.

židovského náboženství.⁷⁷ Zaprvé by dezertoval ze strany těch slabých a pronásledovaných, zadruhé by dezertoval ne od ledajakého lidu, nýbrž od lidu Božího, a zatřetí by dezertoval od samotného Krista, neboť by tak přerušil úkon pokání v podobě antisemitismu, který byl podle Werfela židovskému lidu uložen za ukřižování jeho Spasitele. Křtem by Werfel přestoupil na stranu, na kterou dle jeho názoru možná ani nepatřil, alespoň, jak cítil, ne tady na zemi.⁷⁸ K judaismu si Werfel uchoval pozitivní vztah, nikdy se ho nezřekl a ve svém díle se k němu v podobě židovských motivů nezřídka vracel, po roce 1933 ještě intenzivněji.⁷⁹

V době dospívání se asimilovaný Franz Werfel prohlašoval za bezvěrce a s židovstvím nechtěl mít nic společného. Všechno se podle něj točilo kolem povrchních formalit a tradic, což lze vzhledem k neortodoxnímu přístupu rodiny Werfelových k židovským zvyklostem určitě považovat za částečně pravdivé tvrzení. Dalším faktorem byly i neutuchající vlny antisemitismu, v jejichž znamení se začátek 20. století nesl. V souvislosti s tím se dostavila i otázka těžko definovatelné židovské identity. Zmiňovaná hnutí jako Čechožidé či sionismus se s cílem obnovit židovské národní uvědomění hlásila o slovo a získávala nové příznivce. Svou nejednotností ale k vymezení židovské identity příliš nepřispívala.⁸⁰

Franz Werfel si jako Žid vždy připadal odlišný od ostatních i přesto, že navštěvoval veskrze židovskou školu, a to ho táhlo k jemu podobným – Maxi Brodovi a jeho Pražskému kruhu, jak Brod později v Izraeli společnost německých spisovatelů pojmenoval.⁸¹ V jedné z Werfelových nedokončených povídek *Pogrom* se píše:

„Ich war ein also Jude! Ich war ein Andrer! Ich war nicht ein Mensch wie alle! (...) Fremd hier und fremd dort! (...) Fremdheit, das Erzgefühl meines Lebens (...)!“⁸²

Podobné úvahy lze najít v dalších dvou románech – *Die vierzig Tage des Musa Dagh: Roman* a v nedokončeném díle *Cella oder die Überwinder: Versuch eines Romans*. Lze se tedy domnívat, že z velké části pro Werfela židovství neznamenal

⁷⁷ Franz Adam, „Werfel und Religion“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 62.

⁷⁸ Eggers, „Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn“, 60.

⁷⁹ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 14.

⁸⁰ Ibid., 3.

⁸¹ Ibid., 7-8.

⁸² Ibid., 12-13.

náboženské přesvědčení, ale spíše pocit vyčlenění z většinové společnosti, byť ne nutně v tom negativním smyslu slova.⁸³

Se svými úzkostnými pocity při úvahách o své identitě se Werfel svěřoval Martinu Buberovi, jednomu z předních zastánců sionismu. V jednom z dopisů, kterých si Werfel s Buberem vyměnili spousty, se Werfel v květnu roku 1914 zmiňuje:

„Ich muß Ihnen aber doch gestehn – (halten Sie mich nicht für zudringlich) – ich habe in der letzten Zeit so eine merkwürdige Angst. Vor einer absoluten Leere, Wüste, Starrheit. – Vor einem Ersticken des Gehirns. – Das ist gar nicht zu beschreiben.“⁸⁴

Martin Buber se domníval, že Werfelovi při jeho hledání identity pomůže právě sionismus, pro který Buber nadchnul i Maxe Broda. Myšlenky Martina Bubera inspirovaly mnoho tehdejších židovských spisovatelů střední Evropy. Při návštěvách evropských metropolí, kde Buber o sionismu přednášel, sklízel úspěchy se svými moderními judaistickými postoji, odlišnými od starého tradičního nazírání na židovské náboženství. Ústřední roli hrála v sionismu idea návratu do Palestiny, zaslíbené země Židů.⁸⁵

Werfelovy sympatie k Buberově sionistické filozofii se později ukázaly v jiném světle, než jak Buber s Brodem doufali. Když se Werfel začal čím dál více přiklánět ke katolictví, snažili se ho oba získat zpět pro židovství a sionismus zasíláním judaistických textů. Werfel reagoval odpovědí jemu zcela typickou. Obdivoval Bubera za jeho úsilí a nadšení pro sionismus, jeho důvody byly však nacionalistické, nikoli sionistické a na textech dalších sionistů nenašel pranic zajímavého.⁸⁶ V představě hebrejského státu, na jehož základu sionismus stavěl, spatřoval Werfel paradoxně odklon od Boha a celé židovské tradice.⁸⁷ Za Žida se plně považoval, avšak sionismus za svůj nikdy nepřijal. Další dopis Werfela Buberovi z ledna 1917 ukazuje Werfelovy postoje:

„Lieber Martin Buber, (...) Nehmen Sie jetzt nur meine Hand und mein Bekenntnis (vielleicht ist das sehr unwichtig) daß ich mich gänzlich ‚national‘ als Jude fühle und bekenne mit allen Inhalten dieses Namens und mit einigen guten. (...) Lassen Sie mich, lieber Martin Buber, Ihnen nur sagen, daß einzig und allein vom ganzen gegenwärtigen

⁸³ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 13.

⁸⁴ Schaefer, *Martin Buber: Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten*, 361.

⁸⁵ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 7-8.

⁸⁶ *Ibid.*, 8-9.

jüdisch-theoretischen Schrifttum Ihre Schriften meine Seele erfreuen und einverstanden machen, während das meiste, was Zionisten schreiben, mich fast beleidigt.“⁸⁸

Později Brod v únoru 1917 píše Buberovi ohledně jejich snah získat pro sionismus i Werfela:

„Werfel ist im Grunde sehr robust und vernünftig. Sein ganzes Leben ist ja Diskussion. Er diskutiert unaufhörlich und mit allen, die ihm begegnen.“⁸⁹

Franz Werfel vynikal ve „vzobávání“ toho nejlepšího, co v určité oblasti, oboru nebo právě náboženství našel, přičemž nepociťoval k té či oné oblasti výraznější náklonnost. Stejně tak pro něj obdiv k Martinu Buberovi neznamenal závazek věnovat se židovské spiritualitě.⁹⁰

První světová válka představovala nové přírůstky pro židovská hnutí. Při pohledu na válečnou bídu a těžkou situaci nejen židovských uprchlíků především z Haliče měli mnozí potřeba hlásit se ke své židovské identitě v podobě členství v některém z judaistických spolků. Roku 1918 založil Max Brod Židovskou národní radu, orgán zastupující všechny Židy nově vzniknuvšího Československa. Franz Werfel se do ničeho z toho nezapojoval, neboť jeho identita nikdy nenabyla konkrétní formy a zůstala nestabilní až do jeho smrti i přesto, že se po celý svůj život snažil o opak.⁹¹

V listopadu roku 1925 se bez vědomí své družky Almy Mahlerové zaregistroval do Israelitische Kultusgemeinde Wien. Velkým obratem v jeho vztahu k židovství se ale stala první cesta Werfela a Almy Mahlerové na Blízký Východ do Palestiny, kdy částečně na protest proti Almině antisemitismu začal své „soukmenovce“ Židy hájit, a to paradoxně i v záležitostech, jakými byl například sionismus a ortodoxie, se kterými nesouhlasil.⁹² Do svého deníku si tehdy zapsal:

„Meine seelische Lage ist dadurch erschwert, daß Alma gegen das Jüdische hier an sich, weiters (selbstverständlich) gegen das Kommunistisch-Jüdische, die furchtbarsten Widerstände hat, und daß ich ununterbrochen in die falsche Rolle des Mittlers, eines Polemikers nach beiden Seiten hin gedrängt bin.“⁹³

⁸⁷ Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer“, 264.

⁸⁸ Schader, *Martin Buber: Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten*, 468.

⁸⁹ *Ibid.*, 473.

⁹⁰ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 9.

⁹¹ *Ibid.*, 10.

⁹² *Ibid.*, 11-12.

⁹³ Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“, 70.

Werfel se začal intenzivně věnovat studiu Tóry a talmudu, učil se hebrejsky a obnovoval si znalosti židovských tradic a zvyklostí.⁹⁴ Díky cestě na Blízký východ spatřil Werfel posvátná místa židovského náboženství, která ho uchvátila a pomohla mu uvědomit si své vlastní židovské dědictví.⁹⁵ Na tento popud vzniklo roku 1926 rovněž drama *Pavel mezi Židy*, věnující se znovu palčivé otázce identity židovské či křesťanské. Jedny z prvních reakcí po uvedení této hry se týkaly údajné konverze Werfela ke křesťanství, avšak autor se pomocí *Pavla mezi Židy* snažil najít to správné místo mezi oběma tábory, aniž by jednomu z nich stranil.⁹⁶ Bohužel v odborné literatuře není blíže specifikováno, kdo hru označil za Werfelovu konverzi. V jedné z publikací se píše o „fámě“, která se po zveřejnění dramatu rozšířila.⁹⁷

Výrazným zlomem Werfelovy spisovatelské dráhy se stala druhá cesta na Blízký východ, tentokrát do Damašku, v roce 1930, během níž byl konfrontován s historií arménské genocidy. Jednalo se o systematické vyvražďování arménské křesťanské minority Osmanskou říší během let 1915 až 1918. Na základě Werfelových rešerší vzniknul za deset měsíců román *Die vierzig Tage des Musa Dagh*, často prezentovaný jako předtucha utrpení, jaké čekalo evropské Židy. Dílo v sobě nese řadu konotací s Izraelem a židovskou historií – 40 dní potopy, 40 dní putování židovského lidu pouští, 40 dní Mojžíšova pústu na hoře Sinaj, 40 dní pústu biblického proroka Eliáše na hoře Choreb, 40 dní pústu Ježíše Krista na poušti a 40 dní dnešního křesťanského pústu před Velikonocemi.⁹⁸ Román byl vydán v listopadu roku 1933, hned v únoru byl ale zakázán a Werfelovy knihy byly páleny. Román *Die vierzig Tage des Musa Dagh* sklídl ale velký úspěch hlavně v zahraničí, byl přeložen do češtiny, angličtiny, polštiny, maďarštiny a italštiny.⁹⁹

S nástupem národně-socialistického režimu v Německu se politické klima začalo silně zostřovat, ale Franz Werfel se ještě stále naivně snažil získat přízeň nového režimu tím, že podepsal slib loajality a zažádal o přijetí do národně-socialistického svazu spisovatelů.¹⁰⁰ Nicméně po Werfelově propuštění z Pruské akademie básnické tvorby,

⁹⁴ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 12.

⁹⁵ von Puttkamer, „Franz Werfel“, 362.

⁹⁶ Adam, „Werfel und Religion“, 64.

⁹⁷ Peter Becher, „Die dramatische Dichtung“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 48.

⁹⁸ von Puttkamer, „Franz Werfel“, 364.

⁹⁹ Peter Becher, „Prosawerke“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 54.

¹⁰⁰ Becher, „Leben in Wien 1919-1938“, 27.

jejímž dlouholetým členem byl,¹⁰¹ museli manželé Franz a Alma Werfelovi uznat vážnost situace a po kapitulaci německého kancléře Schuschnigga¹⁰² se bezodkladně rozhodli k útěku do Francie.¹⁰³ V době stále se zhoršujícího antisemitismu a otevřené diskriminace Židů projevoval Werfel mimořádnou solidaritu s židovským obyvatelstvem. Dalo by se říci, že pronásledování Židů Werfela znovu k judaismu připoutalo, protože pociťoval potřebu stát na straně těch slabších. Na toto konto vznikla díla jako drama *Der Weg der Verheißung* zinscenované roku 1937 v New Yorku nebo román *Höret die Stimme* z téhož roku¹⁰⁴ a povídka *Eine blaßblaue Frauenschrift* o tři roky později.¹⁰⁵

Ve Francii se Werfel pustil do psaní románové trilogie *Cella oder die Überwinder*, popisující osudy pianistky Celly Bodenheim s položidovským původem, která je nucena k emigraci z Rakouska, čímž se snažil ukázat nacismus v pravém světle. Avšak trilogii nebylo možné dopsat, protože stejně jako v Rakousku, i ve Francii se po vyhlášení války Německu stali rakouští a němečtí Židé rychle nežádoucími osobami a Werfelovi museli utéct přes Španělsko do Spojených států amerických.¹⁰⁶

2.3 Křesťanství v životě Franze Werfela

Přestože se Franz Werfel až do své smrti hlásil k židovství, z jeho života je patrný jasný příklon ke křesťanství. Dokládá to například dopis Franze Werfela adresovaný v říjnu 1942 bývalému arcibiskupovi Josephu Rummelovi, vedoucímu duchovnímu arcidiecéze v New Orleans v letech 1928 až 1935. V dopise se Werfel Rummelovi vyznává ze své víry:

„...ich wünsche es vor Ihnen und der Welt zu bekennen, daß ich durch die geistigen Kräfte des Christentums und der katholischen Kirche entscheidend beeinflusst und geformt wurde, was aus dem Großteil meiner Werke ersichtlich ist. Ich sehe in der katholischen Kirche die reinste von Gott und auf die Erde gesendete Kraft und

¹⁰¹ Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“, 71.

¹⁰² „Die Kapitulation von Bundeskanzler Kurt Schuschnigg vor Adolf Hitler im Abkommen von Berchtesgaden am 12. Februar 1938 zwang Österreich, seine Außen-, Wirtschafts-, Militär- und Pressepolitik mit Deutschland abzustimmen, Nationalsozialisten wurden in die Regierung aufgenommen.“ („Innsbruck 1938-1945. Eine Einführung: Die Machtübernahme in Innsbruck“, Horst Schreiber, <http://www.horstschreiber.at/texte/innsbruck-19381945> (staženo: 26. 6. 2017).

¹⁰³ Becher, „Leben in Wien 1919-1938“, 30.

¹⁰⁴ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 13-14.

¹⁰⁵ Sigrid Canz, „Flucht und Exil 1938-1945“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990), 32.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 32-34.

Emanation, um die Übel des Materialismus und Atheismus zu bekämpfen und um der armen Menschenseele die Offenbarung zu bringen. Aus diesem Grunde und obwohl extra muros stehend habe ich es mir zur Aufgabe gemacht, mit meinen bescheidenen und geringen Mitteln den von der katholischen Kirche geführten Kampf gegen diese Übel und für die gottliche Wahrheit zu unterstützen. ¹⁰⁷

Židovství vnímal Werfel každopádně spíše z formálního hlediska sounáležitosti k národu, ve kterém se narodil. Křesťanství, resp. katolictví se mu pak jevilo jako správná cesta duchovního života, kterou se vydat. Vyjadřoval oddanost oběma náboženstvím, každému svým vlastním způsobem. ¹⁰⁸

Přijetím Krista jako Spasitele, tzn. základního dogmatu křesťanství, se podle jeho přítele a literáta Friedricha Torberga přiblížil k judaismu. Werfel si uvědomil, které teze judaismu pokládá za správné a které křesťanské teze je vhodné převzít a přijmout za své, tedy doplnit jimi pravdivou představu o Bohu. ¹⁰⁹ Ve výsledku vnímal křesťanství jako základ a opevnění duchovního života, ze kterého může vzejít lidské štěstí. Jako nepřítele postavil materialismus ve všech jeho formách. ¹¹⁰

Mezi zásadní počiny spojené s Werfelovým vztahem ke křesťanství patří drama *Pavel mezi Židy*, které mělo premiéru v roce 1926. Pohnutkou k napsání byla již zmiňovaná cesta do Palestiny, kde Werfel začal vážně přemítat o otázkách židovství a křesťanství. Zřetelné prvky křesťanství lze najít i v románu *Barbara oder die Frömmigkeit* z roku 1929, věnovanému silně věřící chůvě Barboře, ¹¹¹ kde se mimo jiné objevuje i postava Alfreda Engländera, tvrdícího o sobě, že je Židem věřícím v Krista. V této postavě je tedy velmi patrná analogie s Werfelem samotným. ¹¹² Název divadelní hry *Das Reich Gottes in Böhmen* naznačuje, že se jedná o další náboženské téma, tentokrát jde o boje husitů proti vysoké české šlechtě. ¹¹³

Na popud Werfelovy manželky Almy vznikl roku 1939 román *Der veruntreute Himmel*, úspěšný především ve Spojených státech amerických. ¹¹⁴ Pojednává o děvečce

¹⁰⁷ Klarmann, *Zwischen Oben und Unten*, 892.

¹⁰⁸ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 16.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 1.

¹¹⁰ Steiman, „Werfel, Christianity, and Antisemitism“, 51-66.

¹¹¹ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 12-13.

¹¹² von Puttkamer, „Franz Werfel“, 363.

¹¹³ Peter Stephan Jungk, *Franz Werfel: příběh života* (Praha: Sefer, 1997), 185.

¹¹⁴ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 15.

Tetě Linek a její hluboké a neuvadající víře v Boha a posmrtný život. Předlohou se mu stala kuchařka v domě Franze a Almy Werfelových, Anežka Hvizdová.¹¹⁵

Za zvláštní pozornost stojí Werfelův patrně nejúspěšnější román *Das Lied von Bernadette*, vzniknuvší na základě slibu, který dal Franz Werfel Matce Boží ve francouzských Lurdech, kde se před útekem z Francie manželé Werfelovi nějakou dobu zdržovali. Werfel se tehdy zavázal, že podaří-li se jemu a Almě utéct před fašismem do bezpečí, napíše biografický román o svaté Bernadetě Soubirous.¹¹⁶ Mladé dívce Bernadetě se v zimě roku 1858 v jeskyni nedaleko Lurd údajně zjevila krásná paní, která se představila jako Neposkvrněné početí, tedy Panna Maria. V místě zjevení se objevil údajně zázračný léčivý pramen, který má uzdravovat poutníky dodnes a z Lurd se stalo jedno z nejvýznamnějších katolických poutních míst. Dílo sepsané během pěti měsíců v roce 1941 a vydané v angličtině o rok později ve Stockholmu,¹¹⁷ bylo krátce nato zdařile zfilmováno.¹¹⁸ I přesto, že tematicky se nesporně jedná o křesťanský orientovaný román, představuje se jeho autor v konceptu předmluvy jako Žid, který ale věří v Krista a zároveň není pokřtěn z již zmiňovaných důvodů.¹¹⁹

Důležitý pramen, ze kterého lze pro studium vztahu Franze Werfela k židovství a křesťanství čerpat, představují jeho eseje a úvahy. Jednou z nich je *Die Christliche Sendung* publikovaná v literárním časopise *Die neue Rundschau* roku 1917. Původně je esej adresována Kurtu Hillerovi, německému kritikovi a publicistovi židovského původu.¹²⁰ Autor zde vyjadřuje obavu, že se celá historie lidstva zdá být dobře organizovaným útekem před Bohem. Odkazuje ale na Dostojevského a říká: „*Keine Sorge um dein Ich! – Lebe!*“¹²¹ Křesťanství není dle Werfela od prvopočátku asketickým náboženstvím, ale radostným vyznáním Krista jako židovského Mesiáše. Werfel věřil ve zmrtvýchvstání Krista, čistě křesťanské dogma, jež považovali židé za rouhačství. Dále v eseji vysvětluje důvody, kvůli kterým se nemohl nechat pokřtít, tedy protože mu svědomí nedovolovalo opustit „svůj lid“ v době jeho ostudné perzekuce. Werfel avšak neopomíná podstatný fakt, že dle jeho názoru byla a jsou křesťanství s židovstvím od sebe neoddelitelná a zároveň na sobě navzájem závislá.¹²² Přesto

¹¹⁵ Canz, „Flucht und Exil 1938-1945“, 32.

¹¹⁶ Ibid, 34.

¹¹⁷ Becher, „Prosawerke“, 54-56.

¹¹⁸ Canz, „Flucht und Exil“, 36.

¹¹⁹ Klarman, *Zwischen Oben und Unten*, 525.

¹²⁰ Adam, „Werfel und Religion“, 60.

¹²¹ Klarman, *Zwischen Oben und Unten*, 568-569.

¹²² Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 9.

označuje křesťanskou filozofii za nejrozumnější ze všech filozofií, neboť pramení z daností a za svůj základ bere skutečnost.¹²³

„Von allen Lehren, die der Welt gesendet waren, ist die christliche vielleicht die einzige, die das ‚Ich bis letzte bejaht‘, denn sie erhebt es zum höchsten Schauplatz des höchsten Kampfes. Sie ist die einzige Lehre, die auf die wahrhaftige Wirklichkeit gegründet ist, denn ihre Richtung ist von unten nach oben, und nicht von oben nach unten.¹²⁴ (...) Die meisten Moralen stellen eine falsche Aufgabe: sie künden: ‚Gib dein Ich auf – um deines Werkes willen‘. Das Christentum sagt: ‚Vollende dich, damit notwendig das Werk als Frucht deiner Vollendung dir wende‘.“¹²⁵

Osobou, jež Franze Werfela v jeho životě, a to nejen v tom náboženském, značnou měrou ovlivnila, byla Alma Mahlerová-Gropiová. Mezi manželstvími s Gustavem Mahlerem a Walterem Gropiem zažila i dvouletý vztah s Oskarem Kokoschkou. Údajně ve chvíli, kdy ji Franz Werfel poznal, v ní uzřel ženu svého života. Od tohoto osudného listopadu roku 1917 se snažil získat ji pro sebe a poměrně brzy se dostavil úspěch. K rozvodu Almy s Walterem Gropiem došlo sice až na podzim roku 1920, ale již několik měsíců po seznámení s Werfelem s ním čekala Alma syna. Právem bývá často označována za ženu géniů či femme fatale. Franz Werfel svou partnerku obdivoval, přitahovala ho její autorita a zájem o umění všeho druhu, pro který měla notný cit. Na rozdíl od Werfela se ale narodila jako křesťanka a byla velkou antisemitkou. Proto také dle některých zdrojů souhlasila se sňatkem jen pod podmínkou vystoupení svého milence z židovské obce.¹²⁶ Dominantní Alma vždy dosáhla svého cíle, protože Werfel nikdy nebyl vzdorovitý a v povaze měl spíše tendenci ustupovat. V takové symbióze zčásti nahrazovala o jedenáct let starší Alma Werfelovi matku. Navrhovala, někdy až diktovala svému milenci a později muži, co má psát a následně mu prováděla korektury. Mnoho křesťansky motivovaných Werfelových děl vzniklo právě z podnětu Almy.¹²⁷

¹²³ Klarmann, *Zwischen Oben und Unten*, 574.

¹²⁴ *Ibid.*, 569.

¹²⁵ *Ibid.*, 574.

¹²⁶ Steiman, „Werfel, Christianity, and Antisemitism“, 51-66.

¹²⁷ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 11.

2.4 Werfelův pacifismus a vlastní koncepce dobra

V květnu roku 1911 nastoupil Franz Werfel jako jednoroční dobrovolník na pražských Hradčanech, kvůli otcovu požadavku odsloužit si vojenskou službu. Vše spojené s válčením nesl Werfel vždy s velkou nelibostí. Ve službě se nedokázal podřídit a velmi často byl trestán. Negativní zkušenosti z kasáren ho postupně odlučovaly od vlasti, o které si udělal rázem zcela jinou představu.¹²⁸ F. W. Kaufmann popisuje Franze Werfela ve své studii jako umělce s láskou k lidstvu, která představuje základní kámen jeho nahlížení na svět a která se za žádných okolností nemůže ztotožnit s násilím a válkou.¹²⁹

S příchodem první světové války se u Werfela dostavil strach z toho, že i on, skálopevně přesvědčený pacifista, se bude muset zúčastnit bojů. Již v roce 1914 byl Franz Werfel přidělen ke kanonádě jako rezerva, brzy byl však shledán nezpůsobilým vykonávat vojenskou službu, což ho osvobodilo od válečné mašinerie do dubna 1915. Následně pracoval jako úřednická síla v italském Bolzanu, kde se zranil pádem z lanovky, nikoli v boji. Po zotavení byl převelen na frontu ve východní Haliči do městečka Hodów jako telefonista a pěší spojka. Přestože nikdy nezažil válečnou frontu na vlastní kůži, snášel tamní životní podmínky špatně a po několika žádostech se z Haliče dostal do centra válečného tisku ve Vídni. V hlavním městě ještě tehdejší habsburské monarchie strávil poslední léta první světové války.¹³⁰

Pražští němečtí spisovatelé povětšinou zastávali pacifistický postoj, stejně jako neustále dumali nad tím nejpřesnějším pojetím dobra. Uvažovali o Bohu, posmrtném životě, o lidství obecně a mnohdy jejich společnost připomínala filozofický kroužek. Franz Werfel patřil rozhodně mezi ty, kdo v těchto rozborech došli nejdále. V každém z jeho počinů čtenář nalézá podněty k přemýšlení o životním štěstí, o tom, kam lidstvo směřuje, o pocitech viny apod.¹³¹ Někdy také nabízí východiska. V básni *Erzherzogin und Bürgermeister* ze sbírky *Der Weltfreund* Werfel uvádí: „*Vždyť působit si navzájem radost je nejkrásnějším posláním člověka.*“¹³² V tragédii *Die Troerinnen des Euripides* z roku 1914 vykřikuje manželka trojského krále Priama Hekabé: „*Přesto být dobrý je*

¹²⁸ Canz, „Wanderjahre in Hamburg und Leipzig 1910-1914“, 14.

¹²⁹ F. W. Kaufmann, „Franz Werfel“, *The Modern Language Journal* 11, č. 7 (duben 1927): 428, <http://www.jstor.org/stable/314087>.

¹³⁰ Peter Becher, „Kriegsjahre und Umsturz in Wien 1914-1918“, in *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert Stifter Verein, 1990).

¹³¹ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 122.

¹³² *Ibid.*, 192.

víc než být šťastný.“¹³³ a ve svém proslovu *Können wir ohne Gottesglauben leben?* označuje Werfel za cíl světa radost.¹³⁴

Z Werfelových úvah a názorů je patrné, jak citlivou povahu měl. Cítil odpor k jakémukoli násilí a teroru, ale zároveň se tomu nechtěl stavět zády a snažil se na nespravedlnosti upozorňovat. Stejně tak odmítal všechno dokonalé a bezchybné, co se týče umění.¹³⁵ Jakési světonázorové dědictví sumarizoval ve zmiňované knize *Zwischen Oben und Unten*, kde také vysvětluje, proč nechce být svázán dogmaty židovství nebo katolictví. Franz Werfel měl podle americké germanistky Lore Foltinové svou vlastní teologii, kterou se řídil.¹³⁶ Werfel po celý život hledal sám sebe, svou identitu. Hlavní postava románu *Die verzig Tage des Musa Dagh* říká: „*Wir gehören weniger dorthin, wo wir herkommen, als wo wir hinwollen.*“¹³⁷ Až do své smrti v exilu roku 1945 nicméně zůstal typickým eklektikem, své názory odvozoval od subjektivních interpretací filozofických, literárních a náboženských pramenů a vlastních životních zkušeností.¹³⁸ Pohyboval se na hranici náboženství a etnicity, k čemuž měl vzhledem k problematice své národnosti přirozeně blízko.¹³⁹

Svou povahou byl Werfel extrovert, alespoň co se týče jeho díla a snahy poukazovat skrze něj na své postoje a závěry, ke kterým docházel. Měl v úmyslu působit na své čtenáře a pohnout jimi svým směrem. Nikdy se nebál velkých slov a zaslouženě je pro své rané dílo považován za významného expresionistu své doby.¹⁴⁰ Následující citát týkající se proslovu *Können wir ohne Gottesglauben leben?* mnohé dokazuje:

„*Es kommt nur darauf an, daß so viel Menschen wie möglich erweckt werde. Mein Thema ‚Können wir ohne Gottesglauben leben?‘ hat viel weniger den Zweck gehabt, auf unergründliche Fragen unzulängliche Antworten zu geben, als die Menschen ihrer irdischen Selbstverständlichkeit unsicher zu machen.*“¹⁴¹

¹³³ překlad autora práce z originálu: „*Und doch ist gut sein, mehr als glücklich sein!*“ (Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 194).

¹³⁴ Klarman, *Zwischen Oben und Unten*, 72.

¹³⁵ Specht, „Diorama des Wesens“, 15-26.

¹³⁶ Adam, „Werfel und Religion“, 59-62.

¹³⁷ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 13.

¹³⁸ Adam, „Werfel und Religion“, 62.

¹³⁹ Steiman, „Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, 2-3.

¹⁴⁰ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 191.

¹⁴¹ Klarman, *Zwischen Oben und Unten*, 611.

2.5 Eminentní význam víry v Boha podle Franze Werfela

Již ve své rané tvorbě se Franz Werfel odkazoval na ideály bratrství a mezilidské soudržnosti, ze které má číšet radost ze života. Zároveň ale neopomínal důležitý aspekt, bez kterého by podle Werfela nic z toho nebylo možné. Tu esenci jakýchkoli mezilidských vztahů a hnací sílu v životních zvratech představovala pro Franze Werfela vždy víra v Boha, byť v jeho prvních básnických pokusech ne zcela zřetelná, avšak čím dál více rozpoznatelná jako pevné přesvědčení o nadpřirozené síle řídící vše kolem nás.

Myšlenka radosti odkazovaná na radost Boží prostupuje tedy celé Werfelovo dílo, čímž se autor snaží dát najevo nutnost podílu člověka na této radosti.¹⁴² Přirovnává povahu člověka k babylonskému lidu, který se podle biblického příběhu chtěl povýšit nad Boha stavbou věže, která by sahala až do nebes.¹⁴³ Rozdíl mezi osobou v Bohu zakořeněnou a osobou neklidnou, bez cíle, měl pro Werfela mimořádný význam.¹⁴⁴ Považuje společnost za přespříliš materialistickou, zbavenou veškerého duchovna a za viníka označuje technický pokrok a přírodní vědy, které přivedly člověka k falešné představě, že už vyřešil všechny hádanky světa a sám je pánem stvoření. Werfel je však přesvědčen o tom, že takový egocentrismus neslibuje žádnou budoucnost, neboť zde Werfel nenachází lásku k bližnímu, která se vytrácí.¹⁴⁵ Není náhodou, že se všechna Werfelova dramata točí kolem problému utrpení a viny, aby vyšla najevo lidská bezmocnost v kontrastu s Boží milostí a vírou v něj.¹⁴⁶

Jako souhrn těch nejvýznačnějších esejí, aforismů a tezí týkajících se náboženských otázek byla s Werfelovým souhlasem vydána v roce 1944 v New Yorku kniha *Between Heaven and Earth*, nejdříve v anglickém jazyce. O dva roky později, již po Werfelově smrti, vyšlo toto dílo i německy pod názvem *Zwischen Oben und Unten* ve Stockholmu, jak bylo již výše zmíněno.¹⁴⁷

Zwischen Oben und Unten obsahuje i Werfelův proslav z Vídně z roku 1932 - *Können wir ohne Gottesglauben leben?*, kde autor rozebírá problematiku světa bez Boha a světa s ním. Jak píše ve své knize Josef Mühlberger:

¹⁴² Wimmer, *Werfels dramatische Sendung*, 149.

¹⁴³ *Ibid.*, 152.

¹⁴⁴ Tvrđík, „Einige Überlegungen zu Werfels Beziehung zur Religion“, 448-449.

¹⁴⁵ *Ibid.*, 452.

¹⁴⁶ Wimmer, *Werfels dramatische Sendung*, 157.

¹⁴⁷ Joseph Peter Stern, „Franz Werfels letzte Aufzeichnungen“, in *Franz Werfel: Neue Aspekte seines Werkes*, ed. Karlheinz Auckenthaler (Szeged: József-Attila-Universität, 1992), 177.

„Johann Wolfgang von Goethe řekl: „Jediným skutečným a nejhlubším tématem v dějinách lidstva a světa, jemuž jsou podřízena všechna ostatní témata, zůstává konflikt víry a bezbožnosti.““¹⁴⁸

Bezbožný svět je dle Werfelových slov jako obraz bez perspektivy, bez které vše ztrácí smysl. V takovém případě platí už jen síla faktů a zákon džungle, kde nepanuje žádný řád, kde je vše přechodné a nic trvalé. Velkým nebezpečím zůstává údajně záměna svobody s morální anarchií, které svět propadá.¹⁴⁹ Srovnává naturalistický nihilismus, údajně tolik rozšířený v tehdejší světě, s vírou v Boha a nadpřirozeno. Rozebírá zde jednotlivé aspekty vedoucí k tomu či onomu smýšlení, přičemž se dotýká i národního socialismu a komunismu.¹⁵⁰ Obě tyto ideologie považuje za umělou náhražku ideálů. Jak národní socialismus, tak komunismus se snaží překonat nicotu a nevědomí, jež nihilismus jako jejich společný činitel na rozdíl od náboženské víry nemůže poskytnout nikdy v plnosti.¹⁵¹ Dokonce i pacifistické ideály pokládá za nesprávnou cestu, především protože se rychle omrzí a získají tak nádech podezřelé sentimentality.¹⁵² Werfel si je ovšem vědom, že se jedná o nelehký proces:

„Es ist unausdenklich schwierig, aus der nihilistischen Unverbindlichkeit sich selbst zur göttlichen Verbundenheit gegen die Zeitmeinung zu bekehren. Man muss aber hoffen, dass uns dabei geholfen werde. Jeder Verzweifelte sollte diesen Weg betreten.“¹⁵³

3. Pavel mezi Židy

Třetí kapitola této práce se soustřeďuje na Werfelovo drama *Pavel mezi Židy*, přičemž nejdříve seznamuje čtenáře s historickou postavou Pavla z Tarsu a zasazuje drama, zabývající se tímto křesťanským misionářem prvního století, do kontextu doby, ve které vzniklo. Následně je v kapitole popsán děj dramatu a charakterizovány jeho nejdůležitější postavy. Kapitola dále analyzuje toto Werfelova drama z hlediska problematiky rozporů mezi židovstvím a křesťanstvím. Závěrem je věnována pozornost ohlasům veřejnosti po uvedení dramatu *Pavel mezi Židy* a tomu, do jaké míry bylo drama pochopeno tak, jak autor zamýšlel. Kapitola je zakončena rozborem

¹⁴⁸ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 190.

¹⁴⁹ Ibid., 190.

¹⁵⁰ Klarman, *Zwischen Oben und Unten*, 41-85.

¹⁵¹ Tvrdík, „Einige Überlegungen zu Werfels Beziehung zur Religion“, 452-453.

¹⁵² Klarman, *Zwischen Oben und Unten*, 814.

¹⁵³ Wimmer, *Werfels dramatische Sendung*, 147-148.

korespondence Franze Werfela se Stefanem Zweigem a Sigmundem Freudem ohledně postojů, které Zweig s Freudem k dramatu *Pavel mezi Židy* zaujali.

3.1 Kontext vzniku díla

Divadelní hra *Pavel mezi Židy: dramatická legenda v šesti obrazech*, jež spatřila světlo světa roku 1926, patří mezi tři Werfelova dramata, která se jednoznačně dají označit za dramata historická, reflektující částečně tehdejší veřejný zájem. Ve 20. letech 20. století totiž nacházela své uplatnění tzv. Geschichtsdramatik, navazující na historickou dramatickou tvorbu význačného rakouského dramatika 19. století, Franze Grillparzera. Jak Werfelova, tak i historická dramata jeho současníků odmítala podávat patetický učebnicový obraz o historických událostech, kterými se zabývala, ani glorifikovat jejich hrdiny. Historická dramatická tvorba 20. let 20. století se snažila podrobit historii kritickému pohledu a analyzovat ji z hlediska přesahu do přítomnosti.¹⁵⁴

Kromě zmíněné hry *Pavel mezi Židy* se mezi historická dramata Franze Werfela počítají ještě *Juarez und Maximilian* z roku 1924 a *Das Reich Gottes in Böhmen*, vznikuvší o šest let později. Jak píše ve svém článku John Warren, odhalují tyto tři kusy Werfelův téměř barokní křesťanský mysticismus a jeho hlubokou vnitřní touhu po naplnění a obecném akceptování zásady „miluj svého nepřítele“.¹⁵⁵ Hra *Juarez und Maximilian* představuje divákovi nešťastného Habsburka Maxmiliána, usilujícího o zavedení osvětlené formy režimu v Mexiku, jež má už zvoleného svého prezidenta Juareze. Jeho pokus nicméně vede k tragédii silou historických událostí a samotnou povahou Maxmiliána. Na dramatu *Pavel mezi Židy* Werfel demonstruje trvalé oddělení židovského náboženství od křesťanského. *Das Reich Gottes in Böhmen* zkoumá osud Prokopa, vůdce husitů, od okamžiku vítězství v bitvě u Domažlic, až po jeho porážku, smrt a nastolení starého pořádku a staré víry v Čechách.¹⁵⁶

Všechna tři zmíněná dramata obsahují několik analogií, přestože se mohou na první pohled zdát sobě navzájem nepodobná. Zabývají se vždy určitým zlomovým bodem v historii – triumf Benita Juareze, rozhodující moment rozdělení židovství a

¹⁵⁴ Martin Arnold, „Franz Werfel: Des Dichters Welt und Weg zwischen Lyrik und Drama: Sein frühes Verhältnis zur Zeit“ (disertační práce, Universität Freiburg, 2008), 220, 284.

¹⁵⁵ John Warren, „Franz Werfel's Historical Drama: Continuity and Change“, in *Franz Werfel: An Austrian Writer Reassessed*, ed. Lothar Huber (Oxford: Berg Publishers, 1989), 153-155.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 155-156.

křesťanství, porážka husitů a opětovné zavedení starého pořádku. Rovněž proti sobě Werfel staví naprosto rozdílné protagonisty – Juareze a Maxmiliána, Pavla a jeho židovského učitele Gamaliela a Prokopa proti Julianovi, papežskému diplomatovi, který přivedl do Čech čtvrtou křížovou výpravu proti husitům. A konečně všichni tři hlavní hrdinové Werfelových historických dramát reprezentují smíření a lásku k nepříteli.¹⁵⁷

V případě hry *Pavel mezi Židy* se skutečné drama odehrává v nitru hlavního protagonisty Pavla, čímž je ze hry o to zřetelnější její silně teologické pojetí. Autor vystavuje protagonistu zkoušce, kdy musí volit mezi špatnou a správnou cestou, mezi tím, kým byl dříve, a tím, v koho se proměnil.¹⁵⁸ Svatý Pavel, známá biblická a historická postava, se narodil přibližně mezi lety 5-10 n. l., nicméně o datu jeho narození nepanuje shoda. Vychován byl v židovské diaspoře nejspíše v zámožné farizejské rodině v řeckém městě Tarsus v Kilíkii, rozkládající se v jižní části poloostrova Malá Asie. Vedle hebrejského jména Šavel dostal podle zvyku i jeho římskou variantu Pavel, kterou později používal při svých misionářských cestách po římské říši. Dle tradice byl Šavel jako mladistvý poslán do Jeruzaléma vyučit se rabínem, kde dostal rabínského učitele Gamaliela.¹⁵⁹ Toho líčí Bible jako „učitele zákona, kterého si vážil celý lid“, člověka s mírným přístupem vůči raným křesťanům,¹⁶⁰ na rozdíl od přístupu ostatních farizejů a rabínů, spatřujících v křesťanství nebezpečnou sektu.¹⁶¹ Během svých studií v Jeruzalémě je Šavel postupně zasvěcován do písemné i ústní Tóry, židovského Zákona, který tvoří prvních pět knih Mojžíšových křesťanské Bible. Oproti svému učiteli se ale Šavel ke křesťanství smířlivě nestaví a rychle se radikalizuje, až se stává krutým pronásledovatelem vyznavačů raného křesťanství po celém Judsku, tehdejší římské provincii na jih od Jeruzaléma.¹⁶² Největší vlna pronásledování křesťanů propuká po ukamenování křesťanského jáhna Štěpána, na němž se dle biblických zdrojů Šavel sice nepodílel, avšak jeho zabití schvaloval.¹⁶³

Zlomovým okamžikem v Šavlově životě se mu stává tzv. obrácení či povolání ke Kristu během jedné z výprav namířených proti křesťanům, se kterým končí Šavlova

¹⁵⁷ Warren, „Franz Werfel’s Historical Drama: Continuity and Change“, 155-156.

¹⁵⁸ Adolf Klarmann, „Franz Werfel und die Bühne“, in *The German Quarterly* 32, č. 2 (březen 1959): 99.

¹⁵⁹ Vojtěch Brož, „Pavel, farizejský rabín, Kristův apoštol, křesťanský teolog a svatopisec“, in *Pavel z Tarsu – apoštol národů: studie DTI HK*, David Bouma a Jan Hojda, eds. (Ústí nad Orlicí: Ořtis, 2010), 9-10.

¹⁶⁰ Sk 5, 34-39 (Žilka, *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona*, 1232.)

¹⁶¹ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 24-25.

¹⁶² Brož, „Pavel, farizejský rabín, Kristův apoštol, křesťanský teolog a svatopisec“, 10-11.

¹⁶³ Sk 8, 1 (Žilka, *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona*, 1235.)

farizejská životní etapa, a začíná křesťanské, apoštolské období, zhruba v jeho třicátém roce života.¹⁶⁴ Bible obrácení popisuje následovně:

„Na cestě, když už byl blízko Damašku, zazářilo kolem něho náhle světlo z nebe. Padl na zem a uslyšel hlas: ‚Saule, Saule, proč mě pronásleduješ?‘ Saul řekl: ‚Kdo jsi, Pane?‘ On odpověděl: ‚Já jsem Ježíš, kterého ty pronásleduješ.‘ Vstaň, jdi do města a tam se doviš, co máš dělat.‘ Muži, kteří ho doprovázeli, zůstali stát a nebyli schopni slova; slyšeli sice hlas, ale nespátřili nikoho. Saul vstal ze země, otevřel oči, ale nic neviděl. Museli ho vzít za ruce a dovést do Damašku. Po tři dny neviděl, nic nejedl a nepil.“¹⁶⁵

Po svém obrácení ke křesťanství se Šavel rozhodl šířit Kristovo učení a odhodit svou minulost pronásledovatele, včetně hebrejské podoby svého jména. Začal se tedy nazývat Pavlem a jako misionář putoval zemí, aby vytvořil křesťanské společenství překračující všechny etnické, rasové, kulturní a sociální bariéry.¹⁶⁶ Zde lze spatřit jasnou analogii se snahou Franze Werfela získat své čtenáře a posluchače pro víru ve vzkříšeného Boha. Pavlův postoj lze v tomto ohledu přeneseně ztotožnit s Werfelovým postojem, když říká:

„Neboť vy všichni, kteří jste byli pokřtěni v Krista, také jste Krista oblékli. Není už rozdíl mezi židem a pohanem, otrokem a svobodným, mužem a ženou. Vy všichni jste jedno v Kristu Ježíši.“¹⁶⁷

3.2 Shrnutí děje dramatu a charakteristika postav

Divadelní hra *Pavel mezi Židy* byla poprvé uvedena 3. října 1926 zároveň v několika městech, a to ve Vratislavi, Bonnu, Düsseldorfu, Kolíně nad Rýnem a Mnichově.¹⁶⁸ Původně plánoval Werfel trilogii, přičemž pokračování měla nést názvy *Pavel mezi pohany* a *Pavel a Caesar*. K jejich uskutečnění ale už nedošlo.¹⁶⁹ Přelomovým okamžikem celého dramatu je již zmiňované odloučení křesťanství od židovství, což pro pojetí židovství z pohledu Franze Werfela znamená nejdůležitější

¹⁶⁴ Brož, „Pavel, farizejský rabín, Kristův apoštol, křesťanský teolog a svatopisec“, 11-12.

¹⁶⁵ Sk 9, 3-9 (Žilka, *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona*, 1236).

¹⁶⁶ Brož, „Pavel, farizejský rabín, Kristův apoštol, křesťanský teolog a svatopisec“, 8-9.

¹⁶⁷ Gal 3, 27-28 (Žilka, *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona*, 1298).

¹⁶⁸ Jiří Munzar, „Drama Franze Werfela ‚Pavel mezi Židy‘ v širším kontextu“, in in *Pavel z Tarsu – apoštol národů: studie DTI HK*, David Bouma a Jan Hojda, eds. (Ústí nad Orlicí: Oftis, 2010), 97.

¹⁶⁹ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939*, 56.

mezník židovské historie.¹⁷⁰ Ve Werfelově hře je tento okamžik prezentován závěrečnou scénou Pavla s jeho bývalým rabínským učitelem Gamalielem.¹⁷¹

3.2.1 Děj dramatu

Začátek svého dramatu *Pavel mezi Židy* zasazuje Werfel do doby přibližně tři roky po Pavlově obrácení, tzn. kolem roku 40 n. l., kdy Pavel přichází do Jeruzaléma, aby se zde setkal s Ježíšovými učedníky, hlavně Jakubem a Petrem.¹⁷² Judsko se v tu dobu nachází pod nadvládou římského impéria, s čímž židovské obyvatelstvo ostře nesouhlasí, často vznikají nepokoje a římsí vojáci jsou napadáni. Židé v tom všem vidí znamení příchodu prorokovaného antikrista.¹⁷³ Přestože ve všech městech a chrámech říše visí obrazy císaře, římské vojenské praporce a standarty, v Jeruzalémě Židé vyjednali s římským místodržitelem Marullem zákaz jakýchkoli římských či císařských znaků a obrazů v chrámě i po městě. V souvislosti s tím se rabín Zaříkávač, nejasketičtější a nejstriktnější ze všech rabínů, nechá slyšet, že se Mesiáš objeví ve chvíli, kdy antikrist v podobě římského císaře vystaví svůj obraz v jeruzalémském chrámě.¹⁷⁴

Nazarejci, jak jsou raní křesťané označováni, Pavlovi zpočátku nedůvěřují, jedná se o jejich ještě nedávného pronásledovatele, usilujícího o vyhlazení všech křesťanů.¹⁷⁵ Jediný Nazarejec, který Pavlovi stojí po boku od samého začátku je Barnabáš, který pro něj vyhledá Kristovy učedníky Petra a Jakuba.¹⁷⁶ Jakmile se Pavel setkává s Ježíšovými učedníky, vyznává se ze zabití Štěpána, přestože na něm neměl zcela podíl, a je ořesen vlastním pocitem viny, spojeným s ostychem před těmi, kdo Ježíše, jakožto Mesiáše a Syna Božího osobně znali již za jeho života na Zemi.¹⁷⁷

*„Ihr, ihr seid mit ihm gewandelt. In euren Augen find ich sein Bild. (...) Ich bin nur der Gerettete. Aus dem Abgrund komm ich, wo die Seelen verwesen.“*¹⁷⁸

¹⁷⁰ Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer“, 266.

¹⁷¹ Ibid., 267.

¹⁷² Brož, „Pavel, farizejský rabín, Kristův apoštol, křesťanský teolog a svatopisec“, 13.

¹⁷³ Munzar, „Drama Franze Werfela ‚Pavel mezi Židy‘ v širším kontextu“, 97.

¹⁷⁴ Max Eschelbacher, recenze knihy *Paulus unter den Juden: dramatische Legende in sechs Bildern*, Franz Werfel, *Der Morgen: Monatsschrift der Juden in Deutschland* 2, č. 6 (únor 1927): 546-547.

¹⁷⁵ Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination*, 204.

¹⁷⁶ Nehring, „Werfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, 19.

¹⁷⁷ Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination*, 204.

¹⁷⁸ Werfel, *Paulus unter Juden*, 68.

Záhy se však Pavel s učedníky začne přít, neboť je rozhodnutý šířit evangelium a zvěst o zmrtvýchvstalém Kristu do celého světa, i mezi pohany. Nadto tvrdí, že se Kristus svým životem, smrtí a zmrtvýchvstáním postavil nad židovský Zákon, což je učedníky vnímáno jako ohrožení židovské víry.¹⁷⁹ Jakub argumentuje tím, že i Ježíš Kristus žil v mezích Zákona a kázal Izraeli, nikoli pohanům, které Jakub shledává nehodnými evangelia.¹⁸⁰

JAKOBUS: Der Christus Jesus war im Gesetz. Er predigte den verlorenen Schafen Israels. Er wollte das Brot der Kindlein nicht den Hunden hinwerfen.

PAULUS: Jesus, der Christus, ist über dem Gesetz!!

SIMON PETRUS: Gott, der Gerechte! Sprich leise! Du wirst viel Verwirrung bringen, Paulus.

JAKOBUS: Nichts wirst du bringen, was der heiligen Gemeinde nicht dient. Hüte dich, Mann! Haben wir gelitten und geblutet, ja geblutet auch durch deine Schuld, damit du bekehrt werdest, unser Werk zu stören?! Mit Blut und Weisheit haben wir die Kirche des Christus geschaffen. Sie lebt im jüdischen Gesetz ewiglich. Denn der Herr selber hat gesagt: Solang Erd und Himmel bestehn, wird kein Sätzlein der Thora verschwinden.¹⁸¹

Jako před svým obrácením vystupoval Pavel bojovně jménem Tóry, stejně tak vášnivě obhajuje křesťanství.¹⁸² Židé ale Pavlovo hlásání shledávají naprosto nepřijatelným. V Ježíši Kristu nerozpoznávají a neuznávají očekávaného Mesiáše. Ten pro ně naopak zůstává neměnným perspektivním bodem v budoucnosti, tzv. Ewig-Künftige. Členové vrchního shromáždění Židů v Jeruzalémě – konzervativní velekněz a rabíni – se cítí být bezpodmínečně se Zákonem, tedy Tórou, spojeni, Pavel navzdory tomu učí, že byl Zákon skrze Ježíše Krista již naplněn.¹⁸³

¹⁷⁹ Munzar, „Drama Franze Werfela ‚Pavel mezi Židy‘ v širším kontextu“, 97.

¹⁸⁰ Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination*, 204-205.

¹⁸¹ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 69-70.

¹⁸² Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer“, 267.

¹⁸³ Wimmer, *Werfels dramatische Sendung*, 136.

*„Das Gesetz ward abgelöst. Denn der Verheißene ist Israel erschienen. (...) Aus Davids Stamm, wie geschrieben steht! Sein Name ist Jeschua von Nazareth. Nun ist die Thora ungültig, denn eine neue Welt hebt an. Israel aber hat seinen Messias getötet.“*¹⁸⁴

Pochopitelně taková slova kruh rabínů pohoršuje a uráží, neboť jimi Pavel zneuctívá Tóru a tím celý Izrael. Požadují tedy pro Pavla trest smrti jako pro každého zločince.¹⁸⁵ Gamaliel se svého milovaného žáka zastává a souhlasí s návrhem jednoho z rabínů povolat na Pavla exorcistu, aby byl údajně zbaven zlého ducha, který v něm patrně působí. Noční exorcistický obřad na popravičím vrchu nemá úspěchu a Gamaliel zachraňuje Pavla ještě jednou. Stále doufá, že si s Pavlem znovu porozumí, a proto jej přivádí do svého paláce.¹⁸⁶

Divadelní hra vrcholí dramatickým rozhovorem Pavla s Gamaliel v chrámě v den významného židovského svátku Jom Kippur - Dnu smíření.¹⁸⁷ I přes vzájemný nebývalý respekt je mezi oběma patrná nepřekonatelná překážka, a tou je příznačně základní rozpor mezi židovstvím a křesťanstvím.¹⁸⁸ Pavel uznává jako předpovězeného Mesiáše jen Ježíše Krista, naproti tomu Gamaliel v Ježíši spatřuje jen „svatého člověka Božího“, který byl neprávem popraven. Takový názor Pavel ale nemůže akceptovat a ze všech sil se snaží Gamaliela přesvědčit, že Ježíš Kristus Zákon překonal a proto nesmí být považován za pouhého člověka. Gamaliel ale v Kristu vidí ohrožení míru, protože se zlomem v učení a víře předpokládá boje a vyhlazování.¹⁸⁹

PAULUS: Die Zeiten des Wortes sind zu Ende.

GAMALIEL: Lästere das Wort nicht. Es ist das einzige, was Gott und Mensch gemein hat.

PAULUS: Als ich der alte Schaul war, stand zwischen mir und den Geschöpfen tote, schwarze Luft, Einsamkeit! Tod hieß der zweite Name der Welt. Tod, alles Tod, alles Lächeln, aller Duft der Ende, höhnischer stinkender Tod! Und jetzt? Warum ist die Einsamkeit gefallen? Was ist diese starke jauchzende Liebe in mir?! Woher die Ewigkeit im Herzen, die alle Angst und Verwesung verbrennt?! Verwandlung!!

¹⁸⁴ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 94.

¹⁸⁵ Wimmer, *Werfels dramatische Sendung*, 136.

¹⁸⁶ Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination*, 205.

¹⁸⁷ von Puttkamer, „Franz Werfel“, 362.

¹⁸⁸ Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination*, 205.

¹⁸⁹ Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer“, 267.

GAMALIEL: Was hat die Liebe deines Jesus verwandelt? Nichts hat sie verwandelt. (...) Nicht er und nicht ich können das Böse bannen, nur das Gesetz, das Geheimnisvolle, dem wir zum Leben dienen, die heilige Bindung der Menschen!

PAULUS: Die Bindung ist morsch, Rabbanu! Wie eine leere Haut liegt das Wort am Wege!

GAMALIEL: Das hat dieser Mensch Jesus nicht gesagt!

PAULUS: Von einem Menschen spricht Rabbanu!? (...) Hat jemals ein Mensch den Tod und die Verwesung gemeistert!? Ist jemals ein Mensch leiblich auferstanden!? Das Licht, das mit mir sprach vor Damaskus, war's ein Mensch!? Hat ein Mensch mich von mir selbst erlöst!? Kann ein Mensch Gottes erneuernde Gnade spenden?! Nein, Rabbanu! Das ist kein Mensch! Er zog an die Menschheit wie ein Kleid, wie du und ich dies Sterbegewand. Er selbst, Messias, die leibgewordene Shekina, Gottes Sohn, der war, ehe die Welt war!

GAMALIEL: Schaul! Um dein und meinetwillen sag: Er war ein Mensch!

PAULUS: Wie kann ich's! Aus uns Menschen kommt die Erneuerung nicht!

GAMALIEL: Aus uns Menschen kommt sie allein! Um dieses Tempels willen sag: Er war ein Mensch!

(...)

PAULUS: Rabbanu! Beim lebendigen Gott flehe ich zu dir: Glaube! In dieser Stunde kann ich nicht lügen um Niemandes willen!

(...)

GAMALIEL: Verräter! (...) Ich widerrufe meinen Willen über Jesus von Nazareth! Mag er ein heiliger Prophet gewesen sein, ich nenne ihn Feind. (...) Dich aber reiße ich aus meinem Herzen! Du Zerstörer, du trunken Abtrünniger! Und damit du weißt, wer du bist, gebe ich dir den Namen: Israels Selbsthaß!¹⁹⁰

¹⁹⁰ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 166-171.

Jak Pavel, tak Gamaliel zůstanou věrni svému přesvědčení, Gamaliel chce dokonce Pavla přímo v chrámě zavraždit, aby zabránil šíření bludného učení, jakého se dle Gamaliela Pavel zastává. Volá Boha, aby mu dal znamení, kdo skutečně Ježíš Kristus byl a může-li nechat Pavla svobodně odejít. Nedostává se mu ale odpovědi, přesto Pavla ušetří, avšak klesá sám k zemi a umírá.¹⁹¹

Závěrem jsou v jeruzalémském chrámě vyvěšeny obrazy císaře, když je chrám obsazen Římany.¹⁹² Ve chvíli, kdy vynášejí Gamalielovo tělo z chrámu, slyší divák závěrečnou větu pronesenou učedníkem Petrem:

„Der letzte Gerechte Israels ist gefallen! Antichrist erschienen! Alle Verheißungen erfüllt! Geht nach Hause! Die Stunde des Christus ist da!“¹⁹³

3.2.2 Rozbor postav

Celým dějem dramatu prostupuje přirozeně postava Pavla, kolem jehož nového učení vyvstávají spory nejen mezi Pavlem a židovskými rabíny, ale i Pavlem a Ježíšovými předními učedníky, Petrem a Jakubem. Pavel po svém obrácení před branami Damašku tvrdí, že Ježíš Kristus jako Mesiáš a Boží Syn stojí nad Zákonem i přesto, že Zákon stále uznává jako zdroj Boží moudrosti, která ho k Ježíši přivedla. Po Barbanášových příkrých slovech ho okřikuje, aby si Tóry stále vážil:

BARNABAS: Wie hab ich das alles abgeschüttelt von mir: Tempel, Sünde, Gesetz!!

(...)

PAULUS: Wehe dir, daß du die heilige Thora Gottes kränkst! Sie war unser strenger gewaltiger Führer zum Christus. Nicht zur Sünde sind wir befreit, Mann! Wie sind Juden des Christus.¹⁹⁴

Druhou nejdůležitější postavou Werfelovy hry je rabín Gamaliel, kterého Židé nazývají „posledním spravedlivým“ a o kterém židovští proroci říkají, že teprve s jeho pádem se stvrdí katastrofa židovství v podobě příchodu antikrista do chrámu a jeho znesvěcení.¹⁹⁵ Gamaliel je Werfelem v dramatu představen téměř jako světec.¹⁹⁶ Wolfgang Nehring ve svém článku přirovnává Werfelovo líčení Gamaliela v jeho lásce

¹⁹¹ Wimmer, *Wurfels dramatische Sendung*, 139-140.

¹⁹² Eschelbacher, recenze knihy *Paulus unter den Juden*, 551.

¹⁹³ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 180.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 161-162.

¹⁹⁵ Arnold, „Franz Werfel: Des Dichters Welt und Weg zwischen Lyrik und Drama“, 222.

k dětem a všem bližním ke svatému Františku. Oproti němu ale Gamaliel dle Nehringových slov vyzařuje větší politickou autoritu, která ohromuje i římského místodržitele.¹⁹⁷ Gamaliel se zastává Pavla téměř až do konce, protože ho miluje takřka jako svého syna a po Pavlově zatčení pronáší:

*„Wer eine Seele vernichtet, dem wird's angerechnet, als hätte er eine Welt vernichtet, und wer eine Seele erhält, als hätte er eine Welt erhalten.“*¹⁹⁸

Pavel představuje v dramatu typickou postavu misionáře a vášnivého obhajitele Ježíše Krista jako Mesiáše, smířlivý Gamaliel, stojící nad patriarchy oproti němu ztělesňuje celou spravedlnost Zákona, kterého se pevně drží.¹⁹⁹

Učedníci Ježíše Krista jsou v dramatu zastoupeni třemi postavami, a sice Petrem, Jakubem a Barnabášem. Barnabáš je ten, kdo se Pavla ujímá hned po jeho příchodu do Jeruzaléma. Na Pavlovu žádost k němu přivádí Petra a Jakuba, jejichž důvěru si Pavel musí postupně získat. Petr s Jakubem jsou v dramatu popisováni jako muži unavení, ale přesto rozzáření, od čehož Werfel odvozuje Boží dotek a utvrzenost ve víře v nesmrtelný život.²⁰⁰ Učedníci stojí na straně Krista, stejně jako Pavel, v mnohém se s ním nicméně rozcházejí, především v Pavlově záměru zvěstovat evangelium i pohanskému obyvatelstvu a přílišném upozadování významu Zákona.²⁰¹

Marullus jako římský místodržitel Judska se sídlem v Jeruzalémě se k Židům chová shovívavě, byť není zcela ochotný jim vyhovět ve všech jejich požadavcích. S Veleknězem vede spor o vyvěšení obrazů císaře a římských standart v chrámě i ve městě, ale nakonec je Veleknězem přesvědčen.²⁰² Marullus považuje židovský národ za nevypočitatelný, jenž je sice sjednocen ve společné nenávisti vůči Římu, ale mezi sebou velké sympatie rovněž nepěstuje:

*„Wie sie uns hassen! Und dabei lieben die einander ebensowenig. (...) Sie halten zusammen wie die Quadern des Tempels. Und dennoch glaubt kein Jude an den andern.“*²⁰³

¹⁹⁶ Nehring, „Werfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, 14.

¹⁹⁷ Ibid., 16-17.

¹⁹⁸ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 98.

¹⁹⁹ Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer“, 268.

²⁰⁰ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 59.

²⁰¹ Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination*, 204.

²⁰² Werfel, *Paulus unter den Juden*, 19-27.

²⁰³ Ibid., 84.

Velekněz je postarší důstojný muž, trápící se pro své dva naprosto odlišné syny, Chanana a Matthiase. Chanana se stává fanatickým horlivcem pro Tóru, dříve věrný žák Šavla, se kterým pronásledoval křesťany. Stále doufá, že se Šavel vrátí a ve chvíli, kdy se mu jeho naděje naplní, ho jeho bývalý zbožňovaný učitel a vůdce zklamává. Pavel v Chananovi spatřuje své dřívější já a snaží se ho setřást.

CHANAN: Du mein Vorbild, du mein Rabbi! Hier steh ich, dein Werk!

PAULUS: Chanana!

CHANAN: Du hast mich gelehrt, das Israel dieser Zeit zu hassen! Ich hab mich losgerissen, Schaul, und gut zu hassen gelernt.

PAULUS: Oh du Gespenst meines alten Menschen!

CHANAN: Ich frage dich nicht, Schaul, wo du so lange warst? Ich sehe dich an und weiß alles. (...) Sieh auch du mich an!

PAULUS: Ich sehe dich an, du meine Schuld!

CHANAN: Waffen sind verteilt. nun ist er, der Feldherr, endlich erschienen. Heil uns!

PAULUS: Weh uns!

CHANAN: Umarme mich, Schaul!

PAULUS: Zurück! Ich bin nicht Schaul! (...) Weg von hier! Fort von mir! Könnt ich die ganze Welt retten, dich nicht! Du liegst im Ärgsten. Denn du bist der Schaul, den ich ausgezogen haben. (...) Vergiß mich! Geh! Ich kann mich nicht länger in dir spiegeln!

CHANAN: Wem gehörst du an?

PAULUS: Ich bin des Christus aus Nazareth.²⁰⁴

Po Pavlově „zradě“ organizuje Chanana zélótské povstání proti římské nadvládě, z něhož Pavla obviní. Povstání je ale potlačeno, což Chanana zlomí a páchá sebevraždu.²⁰⁵ Jeho bratr Matthias představuje člověka chovajícího k vlastnímu národu a kultuře odpor. Cítí se být mnohem více Řekem, vše cizí se mu zdá krásné. Nosí

²⁰⁴ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 73-76.

²⁰⁵ Munzar, „Drama Franze Werfela ‚Pavel mezi Židy‘ v širším kontextu“, 98.

helénistické roucho a po nějaké době utíká z paláce svého otce Velekněze s řeckou tanečnicí, kterou dle svých slov bezmezně miluje a nazývá ji bohyní.²⁰⁶

Sbor jeruzalémských rabínů – rabín Šimon, Zaddok, Huna, Meir a Zaříkávač – ztělesňují v různých stupních horlivosti židovské lpění na Tóře a s ní spojené učení. Ve větší či menší míře se na nich ukazuje nemožnost reagovat pružně na dění kolem, demonstrované v příchodu Pavla. Ani na chvíli nepřipouštějí možnost, že by Pavel mohl mít pravdu a nekompromisně trvají na svém výkladu Zákona.²⁰⁷ Rabín Huna a Zaddok dodržují Zákon striktně, vedle nich vypadají rabíni Meir a Šimon - Gamalielův syn, až příliš mírně. Stranou stojí rabín Zaříkávač, kterého Werfel označuje za „opici spravedlnosti“, člověka přehnaně asketického, jehož nenaplnuje nic jiného než přesné dodržování všech pravidel, která Tóra ukládá.²⁰⁸

3.3 Analýza dramatu z pohledu židovství a křesťanství

Samotný autor Franz Werfel připojil ke svému dramatu *Pavel mezi Židy* tzv. Argument, ve kterém obhajuje závažnost tématu, jež si vybral, a zároveň objasňuje a doplňuje to, co by mohlo vést k dezinterpretacím poslání celé divadelní hry. V úvodu upozorňuje, že špatně vyložený historický pohled na náboženské události a jevy může zraňovat nejen věřící, ale i nevěřící. Z tohoto důvodu cítí Werfel těžkou odpovědnost tohoto tématu.

*„Mit bangem Gefühl übergebe ich der Öffentlichkeit dieses Drama. Nicht Zweifel des Gelingens oder des Erfolges sind es, die mir dieses Bangen einflößen, sondern das schwere Gefühl der Verantwortung vor dem hier gewählten Vorwurf. Denn nicht Geringeres will dargestellt werden, als der entscheidende Augenblick, in dem das Christentum sich loslöst von seiner Mutterwelt.“*²⁰⁹

Werfel nazývá své drama historickou tragédií a z jeho Argumentu je patrná spojitost s psychoanalýzou Sigmunda Freuda, když přirovnává sen k hlubší rekonstrukci osobního života a paralelně tragédii k hlubší rekonstrukci světového dění. Chce předejít nedorozuměním a uvádí, že v dramatu nejsou srovnávána žádná stanoviska, vyznání, učení, dogmata nebo různé víry, nýbrž samotná tragická hodina židovství.²¹⁰

²⁰⁶ Wimmer, *Wurfels dramatische Sendung*, 134-135.

²⁰⁷ Arnold, „Franz Werfel: Des Dichters Welt und Weg zwischen Lyrik und Drama“, 221-222.

²⁰⁸ Nehring, „Wurfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, 14-15.

²⁰⁹ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 183.

²¹⁰ *Ibid.*, 184.

Dále se Franz Werfel v Argumentu k dramatu odkazuje na zdroje, ze kterých čerpal historická fakta k napsání hry odehrávající se kolem roku 40 n. l. v Jeruzalémě. Jsou jimi židovská Tóra a křesťanský Nový Zákon.²¹¹ O autenticitě informací ve Werfelově dramatu se zmiňuje i Richard Pokorný ve svém článku z roku 1960, věnujícímu se psychologii v literatuře na příkladu děl Franze Werfela. Pokorný zde uvádí, že je z Werfelova dramatu *Pavel mezi Židy* patrné odborné detailní nastudování prostředí a společnosti v první polovině prvního století n. l. v Palestině. Navíc poukazuje na silně epické rysy dramatu, když je srovnává s lyričností ostatních Werfelových divadelních her, vyjma hry *Juarez und Maximilian*, kde je epika rovněž velmi zřetelným atributem.²¹²

Co se týče odrazu Werfelova dramatu do politické situace 20. let, lze z rozhovoru římského místoržitele Judska Marulla s vojenským velitelem Aulem Frisiem na začátku třetího obrazu vyčíst konotaci se vzrůstajícím antisemitismem v Rakousku a Německu, kdy Marullus o Židech říká:²¹³

„Sie wollen die ersten sein an Macht, Geld und Geist. (...) Aber ein zweiter Teufel reitet sie alle! Sie wollen Juden bleiben. Das ist zu viel!“²¹⁴ (...) Jeder Germane wird als Judenfeind geboren.“²¹⁵

Síla Židů pochází z jeruzalémského chrámu a z jejich Zákona, proto logicky Marullus tajně usiluje o zničení tohoto chrámu a tento strategický tah je možné dle Johna Warrena považovat za Werfelovu předzvěst křišťálové noci z 9. na 10. listopad 1938, rozsáhlého organizovaného pogromu v Německu, Rakousku a Sudetech.²¹⁶

Do příchodu Ježíše Krista pro židovský svět neexistovalo nic jiného než židovský Zákon – Tóra. Její následování dávalo Boží sílu tomu, kdo ji praktikoval ve svém životě a žil podle ní.²¹⁷ S učením Ježíše Krista a jeho smrtí se však od židovské komunity odštěpila skupina nazývaná se křesťané, která hlásala Ježíše Krista jako očekávaného Mesiáše a jediného Božího Syna, který svou jedinečnost dokázal svým zmrtvýchvstáním, aby tak spasil celý svět a odčinil jeho hříchy.²¹⁸ Pochopitelně se tak

²¹¹ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 184-187.

²¹² Richard Pokorný, „Franz Werfel: Versuch einer Literatur-Psychologie“, in *Zeitschrift für Menschenkunde und Zentralblatt für Graphologie* 24, č. 4 (prosinec 1960): 370.

²¹³ Warren, „Franz Werfel's Historical Drama“, 169-170.

²¹⁴ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 83.

²¹⁵ *Ibid.*, 85.

²¹⁶ Warren, „Franz Werfel's Historical Drama“, 170.

²¹⁷ Wimmer, *Worfels dramatische Sendung*, 136.

²¹⁸ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 24-25.

závažný zvrát v učení nemohl u konzervativního židovství setkat s přijetím. Pavel jde ale tvrdošijně za svým a nehodlá ustoupit. Tato Pavlova vlastnost připomíná Werfelovu biografii a etapy jeho života. Jako mladý lyrik pochybuje o smyslu člověka, světa a smrti, v čemž lze spatřovat i Pavlovy pocity:²¹⁹

„Als ich der alte Schaul war, stand zwischen mir und den Geschöpfen tote, schwarze Luft, Einsamkeit! Tod hieß der zweite Name der Welt. Tod, alles Lächeln, aller Duft der Erde, höhnischer, stinkender Tod!“²²⁰

Středobodem dramatu je však spor Pavla a židovských představitelů o interpretaci významu Zákona. Stojí tu proti sobě dvě naprosto rozdílná stanoviska – na straně Pavlova je Zákona naplněn a Mesiáš v podobě Ježíše Krista již přišel, na straně židovských představitelů Zákona teprve bude naplněn, stejně jako zůstává příchod Mesiáše otázkou budoucnosti.²²¹

Přesto je důležité podotknout, že navzdory vyvýšení Ježíše Krista a jeho učení pro Pavla Tóra stále platí. Rozdíl tkví v její významnosti, neboť v Tóře po svém obrácení již nevidí tu nejvyšší autoritu. Rovněž Gamaliel se zdá být otevřený vůči učení Ježíše Krista a uznává jeho umučení jako následek chybného rozsudku. Zákona podle Gamaliela znamená prostředek vedoucí k radosti ze života a lásce k Bohu i k lidem, což stojí v silném protikladu s mnohými jeruzalémskými rabíny. Přece však by Gamaliel nikdy nepřijal skutečnost, že Ježíš Kristus je Boží Syn a vytoužený Mesiáš, na kterého židé dodnes čekají.²²²

Drama nese název *Pavel mezi Židy* a je tudíž nazýváno také jako Paulus-Drama. Hned po seznámení se s dějem dramatu je ale čtenářovi či divákovi jasné, že se zdaleka nejedná jen o „Paulus-Drama“, jako také o „Gamaliel-Drama“. Divadelní hra totiž vrcholí chrámovou scénou, ve které se Pavel pře se svým milovaným učitelem Gamaliel, každý o svou pravdu. Pavel touží po tom, aby Gamaliel uvěřil v Ježíše Krista jako Spasitele, přičemž usiluje o to Gamaliela přesvědčit. Nicméně jeho učitel se stejnou měrou snaží přitáhnout Pavla zpět k židovství a k Tóře takové, za jakou ji před svým obrácením Pavel považoval.²²³ Gamaliel pojímá nové učení jako chaos,

²¹⁹ Arnold, „Franz Werfel: Des Dichters Welt und Weg zwischen Lyrik und Drama, 223.

²²⁰ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 166-167.

²²¹ Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer“, 267.

²²² Nehring, „Werfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, 21-22.

²²³ Ibid., 14.

který ohrožuje svobodu a samotnou existenci Izraele.²²⁴ Pro Pavla zase Tóra nemá už vůbec svůj dřívější smysl:

*„Die Thora erlöste mich nicht, sie verfluchtete mich nur, zu wissen, daß ich sündige. Und wie mich, so Israel!“*²²⁵

Ve vztahu Pavla a Gamaliela se uskutečňuje konflikt otce a syna přítomný i v dalších Werfelových dílech, avšak pravděpodobně nejpatrněji v novele *Nicht der Mörder, der Ermordete ist schuldig*, kde syn zabíjí svého despotického otce.²²⁶ V případě dramatu *Pavel mezi Židy* se jedná o konflikt mezi učitelem a žákem, jejichž vztah je ale téměř jako vztah otce a syna.²²⁷ S tímto typickým Werfelovým rysem souvisí určitě poměr Franze Werfela k jeho otci, který svého syna mohl považovat už jako mladého za odpadlíka ve chvíli, kdy začal tíhnout ke křesťanství.²²⁸ Tento konflikt se tedy mohl odrazit i mezi Pavlem a Gamalielem, kde byla z obou stran zřetelná snaha o smíření. Projevuje se zde také Werfelovo heslo lásky k nepříteli.²²⁹ Přesto pro Pavla nebylo možné se vrátit ke svému starému životu, bylo nutno ho naopak opustit.

Nahlédne-li se jak na Gamalielovy a Pavlovy postoje, tak na ostatní dějové linie dramatu z detailnější perspektivy, lze z nich přes všechny neshody, které jsou zjevné na první pohled, vyvodit původní záměr Franze Werfela, tzn. ukázat slabé i silné stránky obou náboženství. Werfel tak nestraní ani židovství ani křesťanství,²³⁰ byť se ve výsledku může zdát, že se smrtí Gamaliela v chrámu staví na stranu křesťanství. Tím však Werfel vyjadřuje onu tragickou hodinu židovství, o které píše ve svém Argumentu přiloženém k dramatu a kterou podtrhuje následujícími slovy vloženými do úst Pavlovi a Gamalielovi:

GAMALIEL: Schaul! (...) Vernichte mein Friedenswerk nicht! Messias ist nicht gekommen, denn der Ewig-Zukünftige ist er! Niemals hast du die Thora verstanden, du böser Schüler. In ihrer Sternen-Tiefe allein ruht das Reich Gottes und unsere Freiheit, es zu vollenden! (...) Dränge keinen fremden Geist zwischen Gott und Israels Freiheit! Um Israels Freiheit willen sag: Er war ein Mensch!

²²⁴ Nehring, „Werfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, 23.

²²⁵ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 163.

²²⁶ Pokorný, „Franz Werfel: Versuch einer Literatur-Psychologie“, 375.

²²⁷ *Ibid.*, 377.

²²⁸ *Ibid.*, 392.

²²⁹ Warren, „Franz Werfel’s Historical Drama“, 156.

²³⁰ Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách*, 198.

PAULUS: Rabbanu! Beim lebendigen Gott flehe ich zu dir: Glaube! In dieser Stunde kann ich nicht lügen um Niemandes willen!

GAMALIEL: Weißt du, wer Messias ist? Die Vernichtung ist er. Denn wenn dieser Pfeil entschwirrt, zerbricht der Bogen. Ich will ihn nicht sehn.

*PAULUS: Der Bogen ist zerbrochen! Israel! und für ewig!*²³¹

Ano, křesťanství vyhrává, avšak bez židovského Zákona a židovské tradice by nemohlo ani vzniknout. Drama *Pavel mezi Židy* se zdá být prokřesťanským dílem, ale postava zidealizovaného Gamaliela tuto dedukci znovu popírá.²³² K tomuto závěru se autor dramatu snaží přivést všechny čtenáře a diváky. Snaží se jim ukázat Pavla jako vizi společného židovsko-křesťanského dědictví, aby pochopili esenciální potřebu propojit tato dvě náboženství, neboť stojí na stejném základě a teprve obě dohromady tvoří dokonalý celek.

3.4 Odezvy veřejnosti a reakce Franze Werfela

Max Eschelbacher ve své recenzi na Werfelovo drama poukazuje na fakt, že chybné vyložení hlavního poslání dramatu je nevyhnutelné. Podle Eschelbachera potvrzuje celý průběh děje až do závěrečné scény interpretaci, kterou Werfel uvádí ve svém Argumentu. Teprve nečekané zakončení odporuje všemu, co předcházelo. Navíc jsou kromě Gamaliela židovské postavy v dramatu údajně zobrazeny velmi neradostně nebo nesympaticky, což diváka, potažmo čtenáře, nutí nabýt dojmu, že židovství ve Werfelově životě nehraje příjemnou úlohu.²³³

Co se týče Werfelovy reakce na takové a podobné odezvy ohledně jeho dramatu, oznamuje roku 1926 do týdeníku *Israelische Wochenblatt*:

*„Ich bin nicht getauft! Ich werde mich nie taufen lassen! Ich habe niemals vom Judentum fortgestrebt, ich bin im Fühlen und Denken bewußter Jude!“*²³⁴

To opakuje Werfel ještě jednou v knize *Zwischen Oben und Unten*, kde doplňuje:

„Daß mein Paulusdrama in jüdischen Kreisen so viele Zweifel an meiner Treue hat aufkommen lassen, kann ich nicht verstehen, ich glaube mit diesem Werke eine

²³¹ Werfel, *Paulus unter den Juden*, 169.

²³² Nehring, „Werfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, 23-24.

²³³ Eschelbacher, recenze knihy *Paulus unter den Juden*, 544-545.

nationale Tragödie geschaffen zu haben, denn welcher Moment innerhalb der jüdischen Geschichte wäre tragischer und bedeutender als der von mir gewählte? (...) Sind die Menschen meines Dramas, die unter dieser Frage zusammenbrechen, nicht Juden? Und der wahre Held, die lichteste Gestalt, Gamaliel? (...) Also nur meine Voraussetzungslosigkeit und innere Freiheit dem Thema gegenüber ist schuld an den Mißverständnissen. (...) Atheist, Materialist, Nihilist darf ein Jude heute richtig sein, ohne gescholten zu werden, aber mit freier Seele die Tragödie der christlichen Loslösung (vom Judentum) schreiben, darf er nicht!!!“²³⁵

3.4.1 Stefan Zweig a Sigmund Freud

Na drama mapující oddělení raného křesťanství od židovství zareagovali, byť zcela protichůdně, i Stefan Zweig a Sigmund Freud. Zatímco Zweig považoval toto Werfelovo drama za geniální, od Freuda se Werfelovi dostalo mnohem zdrženlivější reakce.²³⁶

Stefan Zweig byl Werfelovým dlouholetým přítelem, což je zjevné především z jejich vzájemné korespondence. Přátelství se vyvíjelo postupně během první světové války a později prohlubovalo v době, kdy oba autoři židovského původu museli žít v exilu.²³⁷ V dopise ze září 1926 popisuje Zweig Werfelovi nadšené pocity z návrhu dramatu *Pavel mezi Židy*, který mu Werfel zaslal. Přestože se bohužel nedochovala Werfelova odpověď na tento dopis, reakce Stefana Zweiga mluví sama za sebe. V úvodu dopisu svého přítele chválí za zpracování tak důležité součásti historie, která Židy údajně sužuje:

„Sie haben grossartig da den entscheidendsten Augenblick der Geistesgeschichte gefasst und an der schmerzhaftesten Wurzel, an jener, mit der wir jeder selbst verhaftet sind, die uns nährt und festhält, niederpresst und geistig durchblutet.“²³⁸

Dále poukazuje Zweig dokonce na Werfelovu částečnou stranickost židovství, které ale dle Zweiga ve Werfelově případě logicky nelze zabránit. Werfel se podle Zweiga úspěšně vyhýbá upřednostňování křesťanství, které je v dramatu zobrazeno jen

²³⁴ Klarmann, *Zwischen Oben und Unten*, 595.

²³⁵ Ibid., 595-596.

²³⁶ Munzar, „Drama Franze Werfela ‚Pavel mezi Židy‘ v širším kontextu“, 98.

²³⁷ Berlin a Lindken, „Der unveröffentlichte Briefwechsel zwischen Franz Werfel und Stefan Zweig“, 89-90.

²³⁸ Berlin a Lindken, „Der unveröffentlichte Briefwechsel zwischen Franz Werfel und Stefan Zweig“, 101.

jako pokračování či posloupnost židovství, jako jeho časový a historický důsledek, avšak nikoli vyšší stupeň. Obdivuje Werfela, jak tuto ránu v židovsko-křesťanské historii odkryl:

*„Sie haben die entscheidende Wunde blossgelegt – Vision als Geschehnis gesehen, Geschehnis als Vision gestaltet. Nie waren Sie weiter im Ausblick, nie bewusstgebändigter im Ausdruck.“*²³⁹

Zweig věří v obrovský úspěch divadelní hry *Pavel mezi Židy*. Předpovídá, že tento úspěch se stane prostředkem k rozšíření důležité zvěsti dramatu do světa a loučí se následujícími slovy:

*„In alter freundschaftlicher Gesinnung und ganz durchwärmt im Gefühl von dem mir geschenkten Erlebnis Ihrer Welt, treulichst Ihr Stefan Zweig.“*²⁴⁰

Se Sigmundem Freudem nebyl Franz Werfel důvěrně spřátelen, choval k němu však nebývalý obdiv, stejně jako byl nakloněn Freudově psychoanalýze až potud, dokud nestála v rozporu s náboženstvím.²⁴¹ Po sepsání dramatu *Pavel mezi Židy* Werfel Freudovi osobně donesl kopii dramatu, načež mu Sigmund Freud po přečtení napsal dopis, který bohužel nebyl nikdy nalezen, stejně jako další Freudovy dopisy adresované Franzi Werfelovi. Z Werfelovy odpovědi se nicméně dá odhadnout, jaký dojem na Freuda drama udělalo.²⁴²

Přestože Werfela zasáhlo, že Sigmunda Freuda drama *Pavel mezi Židy* neoslovilo, byl vděčný za Freudovu pozornost. V zachovaném dopise ze září 1926 si Werfel dává za vinu nejasnost podání probírané problematiky, která vede k dezinterpretacím i u tak vážené osobnosti, za jakou Werfel Freuda považoval. Werfel vysvětluje, co pro něj znamená drama, tedy zformování boje do podoby dialektiky dvou duchovních tezí, které stojí proti sobě navzájem. Freud Werfela patrně obvinil z přikrášení křesťanství, na což Werfel vehementně odpovídá větou, kde Pavla vůbec neobhájuje, ba naopak, spíše ho označuje za viníka tragického rozdělení obou náboženství:

²³⁹ Berlin a Lindken, „Der unveröffentlichte Briefwechsel zwischen Franz Werfel und Stefan Zweig“, 102.

²⁴⁰ Ibid., 102.

²⁴¹ Michel Reffét, „Franz Werfel and Psychoanalysis“, in *Franz Werfel: An Austrian Writer Reassessed*, ed. Lothar Huber (Oxford: Berg Publishers, 1989), 117-124.

²⁴² Ibid., 107-113.

„Ich habe dieses Stück als Jude geschrieben. Und kein Augenblick schien mir für dialektischer, tragischer zu sein, als der, wo sich die antinomistische Richtung (Christus) von der Thora und der Nation loslöst, und in der Person des abtrünnigen Paulus die Welt erobert.“²⁴³

Franz Werfel byl přesvědčen o přesahu svého tématu až do přítomnosti. V židovství a křesťanství proti sobě stále stojí židovský Zákon a Kristus. Proto vysvětluje Freudovi snahu zachytit onu historickou chvíli, kdy naposledy bylo ještě možné přijmout obě možnosti – zůstat židem a uvěřit v Ježíše Krista jako Spasitele světa.²⁴⁴

²⁴³ Urban, „Franz Werfel, Freud und die Psychoanalyse“, 279.

²⁴⁴ Ibid., 280.

Závěr

Náboženství mělo v životě Franze Werfela vždy mimořádný význam a odráželo se ve většině jeho děl, ať už se jednalo o básnické sbírky, romány nebo divadelní hry. Praha, v níž se Werfel na konci 19. století narodil a která byla domovem Čechům, Němcům a Židům zároveň, formovala jak jeho dětství, tak pozdější nahlížení na svět. Vyrůstal v prostředí, kde působily nejen česko-německé, ale i židovsko-křesťanské vlivy. Vychován katolickou chůvou v židovské rodině mu umožnilo dívat se pak po celý svůj život na obě náboženství komplexněji, přestože k židovství jako dítě nepocíťoval hlubší vztah.

Díky chůvě Barboře si utvořil kladný vztah nejen ke katolické víře, ale také k Čechům, k nimž se ve svém díle pak často vracel. Svou ranou tvorbu započal již v Praze, kde sepsal svou první básnickou sbírku *Der Weltfreund* a zařadil se tak mezi oblíbené expresionistické básníky své doby. Patřil spolu s Franzem Kafkou, Rainerem Maria Rilke, Maxem Brodem, Oskarem Baumem a dalšími mezi skupinu německých spisovatelů, kteří jsou dnes označováni jako spisovatelé Pražské německé literatury.

Werfelova citlivá povaha odporovala násilí všeho druhu a do kontrastu s ním stavěla víru v Boha a lásku k bližnímu. Od počátku své tvorby se jejím prostřednictvím Werfel zastával ideálů bratrství, solidarity, mezilidského porozumění a soucitu. Čím dál více však nabývala v jeho díle na významu víra v Boha, která dostávala postupně jasnějších kontur v podobě křesťanského vyznání. Z Werfelových spisů, esejí, proslovů a díla samotného jsou znatelné jeho sympatie ke křesťanství. Navzdory tomu se nikdy nenechal pokřtít, jak si to přála jeho manželka Alma, neboť ve křtu spatřoval dezerci od svého národa, v době vzrůstajícímu antisemitismu národa pronásledovaného, ke kterému přes svou křesťanskou víru cítil sounáležitost.

Během dvou cest na Blízký východ měl Werfel možnost seznámit se blíže s kořeny židovství, díky čemuž se v něm probudila touha po studiu židovské historie. Začal si zřetelněji uvědomovat základní kameny židovství a křesťanství, přičemž se zaměřil na jejich společné znaky, ačkoli se obě náboženství rozcházejí v naprosto zásadním bodě, a sice v osobě Ježíše Krista. Křesťany je Ježíš Kristus vnímán jako Spasitel světa, který po svém umučení vstal po třech dnech z mrtvých, zatímco židé tuto historickou postavu považují za pouhého proroka a na příchod Mesiáše stále čekají. Právě okamžik oddělení křesťanství od židovství považoval Werfel za tragický a natolik

závažný moment v historii obou těchto náboženství, že se rozhodl ho zobrazit v dramatu *Pavel mezi Židy*, který příznačně nazval historickou tragédií.

Drama uvedené na scénu v roce 1926 se soustředí na Pavla z Tarsu, bývalého židovského rabína a fanatického pronásledovatele křesťanů, který se po svém obrácení kolem roku 40 n. l. vrací do Jeruzaléma, aby zde hlásal zvěst o zmrtvýchvstalém Kristu jakožto Mesiáši, o kterém píše židovská Tóra, že přijde. Pavel staví Krista nad tento židovský Zákon, což je pro Židy urážka a zneuctění Tóry. Je proto zatčen a následně podroben exorcismu, ale bez úspěchu. Pod svá ochranná křídla si Pavla bere jeho bývalý rabínský učitel Gamaliel doufajíc, že Pavlovi znovu židovské učení vštěpí. Drama vrcholí fatálním rozhovorem Gamaliela s Pavlem v chrámu. Pavel touží po tom, aby Gamaliel uznal Ježíše Krista jako Mesiáše, ale Gamaliel o Kristu mluví jen jako o svatém člověku Božím. Oba nakonec zůstávají věrni svému přesvědčení, Gamaliel úpěnlivě prosí Boha o znamení, mluví-li Pavel pravdu, ale nedostává se mu odpovědi a on vyčerpán v chrámu umírá. Závěrem je chrám znesvěcen vyvěšením obrazů císaře, což je Židy vnímáno jako příchod antikrista.

Na první pohled se zdá, že křesťanství vítězí, nicméně při podrobnějším přezkoumání nejen děje dramatu, ale i hlavních protagonistů, lze postřehnout Werfelův původní záměr. Rabín Gamaliel je tu zobrazen jako láskyplný soudce, spravedlivý a moudrý, kterého všichni chovají v úctě a s jehož smrtí má přijít obávaný antikrist. Pavel miluje Gamaliela jako svého otce, ale nemůže se vrátit ke svému starému já, stejně jako Gamaliel nemůže uvěřit novému učení, neboť se obává, že by tím ohrozil svobodu Izraele. Werfel tak nestrání žádnému z těchto dvou náboženství a upozorňuje na skutečnost, že bez židovství by křesťanství nikdy nespátrilo světlo světa. Německý judaista Hermann Greive vychází z faktu, že křesťanství je vymežitelné jen oddělením od židovství, jinými slovy samo o sobě jej bez ohledu na židovství nelze definovat.²⁴⁵

Domnělá konverze Franze Werfela ke křesťanství tedy sepsáním dramatu *Pavel mezi Židy* nepřichází v úvahu, protože sám jeho autor se proti tomuto tvrzení několikrát ohradil. Přestože Sigmund Freud prohlásil, že se Werfel dramatem otevřeně přiznal ke křesťanství a židovství ukázal v negativním světle, byl Werfelovu skutečnému úmyslu nejbližší jeho přítel Stefan Zweig, který byl nadšen z výstižného zpracování i pro něj tak důležitého mezníku v židovské a křesťanské historii. Franz Werfel diskutoval o problému křesťansko-židovského dualismu a vyvozoval tak společné znaky pro obě

náboženství.²⁴⁶ Židovství a křesťanství se dle Werfela navzájem doplňují a stojíce na stejném základě jsou dvěma částmi jednoho celku.

²⁴⁵ Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“, 29.

²⁴⁶ *Ibid.*, 55.

Summary

Religion played always a significant role in the life of Franz Werfel and it was reflected in the majority of his works, whether it was in his collections of poems, novels or plays. He grew up in multinational Prague at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, where he was influenced not only by Czech-German but also by Jewish-Christian atmosphere. The fact that Werfel was raised by a Catholic nanny in a Jewish family enabled him to see both religions more complexly throughout his whole life.

From the beginning of his literary output Werfel stood up for the ideals of brotherhood, solidarity, interpersonal understanding and sympathy. Besides, the faith in God assumed more and more importance in his work, which became more obvious in the form of his Christian confession. Franz Werfel was never baptized, he considered baptism a desertion from the Jewish nation and from the persecuted God's folk. Nevertheless, Christian motives prevailed in his work. For example from the well-known titles it is possible to name the novels *Barbara oder die Frömmigkeit* from 1929, dedicated to his nanny, and *Das Lied von Bernadette* from 1941, telling a story of a girl Bernadette Soubirous from the French town Lourdes, who claimed to see Marian apparitions in 1858, that made Lourdes one of the most eminent Catholic places of pilgrimage.

To Judaism Werfel felt solidarity all his life. This was strengthened by his journeys to Middle East, where he visited Jerusalem, too. Thanks to these journeys Werfel began to realize the cornerstones of Judaism and Christianity. These two religions fundamentally differ in the viewing of the person of Jesus Christ. For Christians he is the Saviour of the world, who rose from the dead three days after he was tortured to death, whereas the Jews take this historical figure just for a prophet. Werfel saw the moment when Christianity detached itself from Judaism as such an important event in the history of the both religions that he decided to immortalize it in the drama *Paul among the Jews*, which set off a debate about Werfel's presumed conversion to Christianity.

The play was released in 1926 and focuses on the figure of Paul from Tarsus, the former Jewish rabbi and fanatic persecutor of the Christians, who, after his conversion about 40 AD, comes back to Jerusalem to spread the word about the resurrected Christ and Messiah. Paul considers Christ to be more than the Torah, which is an unacceptable

insult for the Jews and defamation of their Law. Paul is arrested and exorcised but unsuccessfully. The play approaches its climax with the fatal dialogue of Paul and his former rabbinic teacher Gamaliel in the temple. Paul desires Gamaliel's recognition of the Christ as the Messiah but for Gamaliel Jesus Christ was just a holy man. Both Paul and Gamaliel remain faithful to their convictions and Gamaliel dies of exhaustion.

After more detailed analysis of the main characters of the play it is possible to see Werfel's original intention. Rabbi Gamaliel is portrayed as an affectionate judge, just and wise, who is respected from all. It is said that with his death the Antichrist would come. Paul loves Gamaliel as his own father but he cannot go back to his old self. Werfel does not favour any of the two religions and points out the fact that Christianity would never exist without Judaism. Franz Werfel discussed the problem of the Christian-Jewish dualism and deduced the common features for both religions. According to Werfel, Judaism and Christianity complement each other and while they stand on the same basis they form two parts of the whole.

Použitá literatura

Primární literatura

Adolf D. Klarmann, *Zwischen Oben und Unten: Prosa, Tagebücher, Aphorismen, Literarische Nachträge* (München: Langen Müller, 1975), 915 s.

Bernd Urban, „Franz Werfel, Freud und die Psychoanalyse“, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 47, č. 2 (duben 1973): 267-285.

Franz Werfel, *Barbora neboli zbožnost* (Praha: Volvox Globator, 1997), 533 s.

Franz Werfel, *Paulus unter den Juden: dramatische Legende in sechs Bildern* (Berlin: Paul Zsolnay, 1926), 186 s.

Grete Schaeder, *Martin Buber: Briefwechsel aus sieben Jahrzehnten: Band 1: 1897-1918* (Heidelberg: Lambert Schneider, 1972), 606 s.

Jeffrey Berlin a Hans-Ulrich Lindken, „Der unveröffentlichte Briefwechsel zwischen Franz Werfel und Stefan Zweig“, *Modern Austrian Literature* 24, č. 2 (1991): 89-122, <http://www.jstor.org/stable/24647954>.

Ladislav Žilka, *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad* (Praha: Česká biblická společnost, 2016), 1388 s.

Sekundární literatura

Monografie

Daniel Langton, *The Apostle Paul in the Jewish Imagination: A Study of Modern Jewish-Christian Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 311 s.

Frank Joachim Eggers, „*Ich bin ein Katholik mit jüdischem Gehirn*“ – *Modernitätstheorie und Religion bei Josef Roth und Franz Werfel*“ (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996), 300 s.

Jörg Krappmann, *Allerhand Übergänge: Interkulturelle Analysen der regionalen Literatur in Böhmen und Mähren sowie der deutschen Literatur in Prag (1890-1918)* (Bielefeld: Transcript, 2014), 384 s.

Josef Mühlberger, *Dějiny německé literatury v Čechách 1900-1939* (Ústí nad Labem: Albis international, 2006), 401 s.

Kateřina Čapková, *Čeři, Němci, Židé?: národní identita Židů v Čechách 1918-1938* (Praha: Paseka, 2013), 364 s.

Martin Arnold, „Franz Werfel: Des Dichters Welt und Weg zwischen Lyrik und Drama: Sein frühes Verhältnis zur Zeit“ (disertační práce, Universität Freiburg, 2008), 284 s.

Paul Wimmer, *Werfels dramatische Sendung* (Wien: Bergland, 1973), 205 s.

Pavel Kosatík, *Menší knížka o německých spisovatelích z Čech a Moravy* (Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 2001), 267 s.

Peter Stephan Jungk, *Franz Werfel: příběh života* (Praha: Sefer, 1997), 451 s.

Pravoslav Kneidl, *Prager Jahre deutschsprachiger Autoren* (Praha: Prager Edition, 2003), 266 s.

Richard Specht, *Franz Werfel: Versuch einer Zeitspiegelung* (Berlin: Paul Zsolnay Verlag, 1926), 327 s.

Sborníky a kolektivní monografie

Annemarie von Puttkamer, „Franz Werfel“, in *Christliche Dichter im 20. Jahrhundert: Beiträge zur europäischen Literatur* (Bern: Francke, 1968), 360-370.

David Bouma a Jan Hojda, eds., *Pavel z Tarsu – apoštol národů: studie DTI HK* (Ústí nad Orlicí: Oftis), 111 s.

Gunter Grimm, „Ein hartknäckiger Wanderer: Zur Rolle des Judentums im Werk Franz Werfels“, in *Im Zeichen Hiobs: jüdische Schriftsteller und deutsche Literatur im 20. Jahrhundert*, Gunter Grimm a Hans-Peter Bayerdörfer, eds. (Königstein im Taunus: Athenäum, 1985), 258-279.

Jan Havránek, „Židé mezi Čechy a Němci v Praze“, in *Židé v české a polské občanské společnosti*, Jerzy Tomaszewski a Jaroslav Valenta, eds. (Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, 1999), 192 s.

Jiří Pešek, Alena Míšková a Ludmila Hlaváčková, „Německá univerzita v Praze 1882 – 1918“, in *Dějiny Univerzity Karlovy 1348 – 1990, III. díl*, ed. Jan Havránek (Praha: Karolinum, 1995), 305-330.

Joseph Peter Stern, „Franz Werfels letzte Aufzeichnungen“, in *Franz Werfel: Neue Aspekte seines Werkes*, ed. Karlheinz Auckenthaler (Szeged: József-Attila-Universität, 1992), 177-183.

Lionel Steiman, „Franz Werfel: Franz Werfel: The Formation of a non-Jewish Jew“, in *Judentum im Leben und Werk von Franz Werfel*, Hans Wagener a Wilhelm Hemecker, eds. (Berlin, 2011): 1-18.

Lionel Steiman, „Werfel, Christianity, and Antisemitism“, in *Franz Werfel im Exil*, ed. Wolfgang Nehring a Hans Wagener (Bonn: Bouvier, 1992), 51-66.

Lore Foltin, „Prague: Background to Franz Werfel's Work“, in *Franz Werfel: 1890-1945*, Lore Foltin, ed. (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1961), 8-18.

Lothar Huber, ed., *Franz Werfel: An Austrian Writer Reassessed* (Oxford: Berg Publishers, 1989), 237 s.

Milan Tvrdík, „Einige Überlegungen zu Werfels Beziehung zur Religion“, in *Le monde de Franz Werfel et la morale des nations: acte du Colloque Franz Werfel à l'Université de Dijon, 18 - 20 mai 1995*, ed. Michel Reffet (Bern: Peter Lang, 2000): 443-454.

Norbert Abels et al., eds., *Franz Werfel zwischen Prag und Wien: Ausstellung des Adalbert Stifter Vereins, München* (München: Adalbert-Stifter Verein, 1990), 109 s.

Odborné články

F. W. Kaufmann, „Franz Werfel“, *The Modern Language Journal* 11, č. 7 (duben 1927): 428, <http://www.jstor.org/stable/314087>.

Max Eschelbacher, recenze knihy *Paulus unter den Juden: dramatische Legende in sechs Bildern*, Franz Werfel, *Der Morgen: Monatsschrift der Juden in Deutschland* 2, č. 6 (únor 1927): 546-547.

Richard Pokorný, „Franz Werfel: Versuch einer Literatur-Psychologie“, in *Zeitschrift für Menschenkunde und Zentralblatt für Graphologie* 24, č. 4 (prosinec 1960): 357-395.

Wolfgang Nehring, „Werfels ‚Paulus unter den Juden‘: Drama – Legende – Bekenntnis?“, *Studia austriaca* 7, č. 1 (1999): 9-25.

Internetové zdroje

„Innsbruck 1938-1945. Eine Einführung: Die Machtübernahme in Innsbruck“, Horst Schreiber, <http://www.horstschreiber.at/texte/innsbruck-19381945> (staženo: 26. 6. 2017).